

หัวใจพระพุทธศาสนา

สมเด็จพระญาณสังวร

สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

หัวใจพระพุทธศาสนา

สมเด็จพระญาณสังวร

สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

ISBN 974-340-476-7

สำนักเลขานุการสมเด็จพระสังฆราช

จัดพิมพ์ในวโรกาสฉลองพระชนมายุ ๘๐ พรรษา

สมเด็จพระญาณสังวร

สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

๓ ตุลาคม ๒๕๓๖

พิมพ์ครั้งแรก ๒๕๓๖ จำนวน ๓๐,๐๐๐ เล่ม

วัดบวรนิเวศวิหาร

กุฎิหลวงกับนาทแสนยากร

3111102001080

พิมพ์ที่ ห้างหุ้นส่วนจำกัด โรงพิมพ์ชวนพิมพ์

๔๖๘ ถนนพระสุเมรุ แขวงบวรนิเวศ เขตพระนคร กรุงเทพฯ ๑๐๒๐๐

โทร. ๒๘๐๓๕๔๒, ๒๘๑๐๕๔๑, ๒๘๑๓๑๘๐-๑, ๒๘๒๒๑๑๔ แฟกซ์ ๒๘๑๓๑๘๑

นายจิโรจน์ ตรีสงคราม ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา พ.ศ. ๒๕๓๖

កិច្ចការព្រះបុត្រាសាសនា

ក្រឹត្យ

ការឆ្លងព្រះសង្ឃមាតុ ៨០ ឆ្នាំ

សម្តេចព្រះបាទស៊ីហ្វ

សម្តេចព្រះស៊ីហ្វរាជ សកលកាស៊ីបប្រឹក្សា

ប្រពន្ធស៊ីហ្វរាជប្រឹក្សា

ន ព្រះបាទស៊ីហ្វ វិបស្សនៈវិស្វកម្ម

៣ ឧសភា ២៥៣៦

ติรตนุปุปมาณคาถา

๐๘๖	วรณฺเจว วรณฺญญจ	วรทณฺจ วราหรี
	สพฺพณฺญํ สุคตํ พุทฺธํ	สิรสา ว นมามิหํ.
๐๘๗	สมฺพุทฺเธน สุอกฺขาทํ	สนฺทิฏฺฐิจิกรมกาลี
	สนฺตณฺจ นิปฺปณฺ ฌมมํ	สิรสา ว นมามิหํ.
๐๘๘	พุทฺธสฺส สวากํ สุญฺญ-	สามีจิปฺปิพนฺนํ
	วิสุทฺธมริยํ สงฺฆมํ	สิรสา ว นมามิหํ.

ฅาณสํวรมหาเถรสฺส มหาสงฺฆมฺราชสฺส สกุกาโร

๐๘๙	สงฺฆมฺราชํ มหาเถรํ	ฅาณสํวรวิสุสุตํ
	เมตฺตาทิคุณสมฺปนฺนํ	โกวิทํ ปิฎกตฺตเย
๐๙๐	ปริยตฺตติวิภาวิญฺจ	ปฏฺธิปตฺตติวีสารทํ
	ปฺปุชาสกฺการสมฺมานา-	รทํ อาจารโสภิตํ
๐๙๑	ทินสฺสมี ตตฺติเย ชาตํ	ตุลามาสสฺส กาลโต
	อสีติวสฺสสมฺปฺปณฺณํ	สิรสา ว นมามิหํ.
๐๙๒	รตนตฺตยเตเชน	อมฺหํ กลฺยาณเจตฺสา
	สงฺฆมฺราชา มหาเถโร	สงฺฆสฺส ปรีนายโก

๘	ที่มายุ สฺขิตโต โหตุ	อนิโฆ นิรูปททโว
	พฺพุทธสาสนจกฺกมฺหิ	ธโช โหตุ ทิวากโร
๘	สมพฺพุทธสาสนํ เสฏฺฐํ	จิรํ ติฏฺฐจตุ สาทตํ
	ททยฺยเทสหิตตฺถาย	สพฺพโลกหิตาย จ
๘	จกฺขุทํ ฅาณทณฺเฑว	ทกฺขุปสมมคฺคทํ
	วุฑฺฒิตี สนฺตตี สฺขํ เขมํ	อาวหนฺตํ ว สพฺพทา-ติ.

ไตรรัตนปูชา

๐๐๐	ค้อมบังคมพระบรมพุทธรูปคุณ
ปัญญาพิสุทธิสุนทร์	อนุทัย
๐๐๐	ค้อมบังคมพระอุดมธรรมาวรมุติ
คือนพโลกุต-	ตรา
๐๐๐	ค้อมบังคมพระอุดมสงฆ์อริยสา-
พกเพ็ญพระศีลา-	ทิกุณ
-

มหาสังฆราชสักการ

๐๐๐	น้อมนบองค์วรสงฆราชสิริอดุล
เปรมเปี่ยมพระการุญ-	ญธรรม
๐๐๐	เปื่องปรีชาตริปิฎกพระยวงจนะนำ
แนวพุทธศาสน์สัม-	ปทา
๐๐๐	ทรงแตกฉานปริยัติพระวัตตจริยา
ภาคภาวนาสา-	ธุสม
๐๐๐	ควรแก่การอภิวาทะการะนิยม
ชวนค้อมและบังคม	พระบาท

- ๘ คาบนี้ทรงพระเจริญพระชนม์สิริวิลาส
แปดสิบวโรกาส ฌนำ
- ๘ รัฐราษฎร์ร่วมคณะสงฆ์ประจักษ์สมุหกรรม
ฝ่ายกิจกุศลธรรม ถวาย
- ๘ สรรวมไตรรัตน์คุณอดุลพลขจาย
ร่วมศุภเจตน์หลาย ระดม
- ๘ ขอสมเด็จพระสกลสงฆปติสม
ทุกสิ่งพระปรารมภ์ สมिति
- ๘ เรื่องจำรูญจิรชนมดลสุขพิศิษฐ์
เป็นศาสน์ธวัชนิตย นิรันดร์
- ๘ ขอสัมพุทธรศาสน์ประกาศคุณอนันต์
นำสุขเกษมสันต์ สวัสดิ์
- ๘ สู่ถิ่นไทยและวิเทศประสพสิริพิพัฒน์
ด้วยร่วมอุดมฉัตร สุธรรม.

สุชีพ ปุญญานุภาพ ประพันธ์
ถวายเป็นสักการบูชา

คำนำ

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒนมหาเถร) สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก สถิต ณ วัดบวรนิเวศวิหาร พระประมุขแห่งคณะสงฆ์ไทย ทรงเจริญพระชนมายุ ๘๐ พรรษา ในวันที่ ๓ ตุลาคม ๒๕๓๖ นับเป็นมหามงคลสมัย ที่พุทธศาสนิกชนชาวไทยย่อมปิติยินดีกันทั่วหน้าอีกวาระหนึ่ง

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช ทรงมีพระคุณูปการเป็นอเนกอนันต์ทั้งในส่วนอดีตสมบัติและปรกติปฏิบัติ ในส่วนอดีตสมบัตินั้น ทรงถึงพร้อมด้วยศีลาจารวัตรอันบริสุทธิ์บริบูรณ์ ทรงมีพระทัยแนบไปในแนกขัมมปฏิบัติตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ เป็นเหตุให้เข้ามาสู่สมณเพศประพฤติพรหมจรรย์ตั้งแต่พระชนมายุยังน้อย และได้ทรงเจริญในไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา มาด้วยศรัทธาใญ่ยิ่งขึ้นโดยลำดับ ทรงมีพระทัยใฝ่รู้ในวิทยาการทั้งภาคคฤหัสถ์และภาคคฤหัสถ์ ทรงรับรู้และรับฟังแล้วนำมาวิเคราะห์วิจย ประยุกต์ใช้กับธรรมาธิบายในการอบรมสั่งสอนสาธุชนพุทธบริษัทได้อย่างเหมาะสม ทรงปฏิบัติอบรมพระองค์ในสมาธิกรรมฐานเป็นพิเศษตลอดมา ทั้งยังทรงพระเมตตาแนะนำสั่งสอนสาธุชนในจิตตภาวนา ดังที่ได้ทรงปฏิบัติอบรมพระองค์มาเป็นวิทยาทาน ธรรม

ทาน เป็นเวลาต่อเนื่องยาวนาน พระคุณธรรมและพระ
บารมีธรรมในพระองค์เจริญแก่กล้า ทรงเป็นที่ศรัทธา
ปสาทะของปวงชน นับแต่องค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่
หัว สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ พระบรม
ราชวงศ์ จนถึงสาธุชนทั่วไป ดังเป็นที่ประจักษ์ดีอยู่แล้ว
จึงทรงเป็นพระมหาเถระที่เป็นที่บูชาเคารพเทิดทูนยิ่งของ
ปวงพุทธศาสนิกชนทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศพระ
องค์หนึ่งในปัจจุบัน

ในส่วนปรหิตปฏิบัตินั้น สมเด็จพระญาณสังวร สม-
เด็จพระสังฆราช ก็ได้ทรงแผ่พระเมตตาไปยังสาธุชนถ้วน
หน้า ทรงปฏิบัติพระกรณียกิจเป็นคุณประโยชน์แก่ปวง
สาธุชนและชาติบ้านเมืองเป็นอเนกประการ ทรงประทาน
พระธรรมเทศนา พระโอวาทสั่งสอน ด้วยสัจจธรรมสาร
ธรรมที่ทรงพิเคราะห์พิจัยแล้วอย่างลึกซึ้ง ชวนใจให้สาธุ
ชนพุทธบริษัทนำไปประพฤติปฏิบัติ ยังผลให้เกิดสุข
ประโยชน์ทั้งแก่ตนและแก่ประเทศชาติ ทรงอุปถัมภ์การ
สร้างวัด โบสถ์ วิหาร การเปรียญ โรงเรียน โรงพยาบาล
และสาธารณสถานเพื่อการสาธารณสงเคราะห์ต่างๆ เป็น
อันมาก ทรงพระเมตตาเสด็จไปปฏิบัติศาสนกิจเพื่อเจริญ
ศรัทธาแก่พุทธศาสนิกชน ทั้งไกลและใกล้โดยถ้วนหน้ามิ
ได้ว่างเว้น ทั้งยังทรงแผ่พระเมตตาในส่วนนี้ตลอดไปถึง
พุทธศาสนิกชนในต่างประเทศด้วย เป็นเหตุให้ทรงจาริก

ไปประเทศต่างๆ ทั้งในเอเชีย ยุโรป และอเมริกาบ่อยครั้ง
ยังปิติปราโมทย์แก่พุทธศาสนิกชนในประเทศนั้นอย่างยิ่ง
และโดยฐานที่ทรงดำรงตำแหน่งสกลมหาสังฆปริณายก
แห่งคณะสงฆ์ไทย ก็ได้ทรงปกครองคณะสงฆ์ด้วยพระ
ปรีชาสามารถ ประกอบด้วยพระเมตตาธรรม นำให้สังฆ-
มณฑลมีความสงบเรียบร้อยด้วยดีตลอดมา

รัฐบาลแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพิจารณา
เห็นว่า ในสมัยอันเป็นมหามงคลทรงเจริญพระชนมายุ ๘๐
พรรษานี้ สมควรจะได้จัดงานเฉลิมฉลองให้สมพระเกียรติ
แห่งพระคุณูปการ ในฐานที่พระองค์ทรงเป็นพระประมุข
แห่งคณะสงฆ์ไทย เพื่อเป็นการเทิดทูนสถาบันพระพุทธ-
ศาสนาอันเป็นศาสนาประจำชาติ และเป็นโอกาสให้พุทธ-
ศาสนิกชนได้แสดงกตัญญูกตเวทิตา สอนองพระเดชพระ
คุณที่ได้ทรงมีพระเมตตาและประทานพระคุณูปการเป็น
อเนกอนันต์แก่พุทธศาสนิกชนและชาติบ้านเมืองด้วยดี
ตลอดมา และเมื่อความทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท พระ
บาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ รับ
งานนี้ไว้ในพระบรมราชูปถัมภ์ นับเป็นพระมหากุณา
ธิคุณล้นพ้นหาที่สุดมิได้

คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองครบรอบ ๑๐๐
ปี มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ และงาน
ฉลองพระชนมายุ ๘๐ พรรษาสมเด็จพระญาณสังวร สม-

เด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก มีความเห็นพ้องต้องกันว่า นอกจากรัฐบาลจะได้ดำเนินการจัดงานฉลองพระชนมายุ ๘๐ พรรษาแล้ว สมควรที่จะเชิญชวนให้พุทธศาสนิกชนทั่วไปได้ร่วมในโครงการสาธารณกุศลของสมเด็จพระสังฆราช ผู้ทรงเป็นที่เคารพสักการะยิ่ง เพื่อถวายเป็นพระกุศลและเทิดพระเกียรติในวโรกาสอันเป็นมหามงคลนี้ด้วย ดังนี้

๑. ร่วมบริจาคทุนเพื่อจัดตั้ง “ทุนสาธารณสงเคราะห์ ญสส. ๘๐ พรรษา ๒๕๓๖ ของคณะสงฆ์” ถวายเป็นอนุสรณ์ในวโรกาสทรงเจริญพระชนมายุ ๘๐ พรรษา สำหรับประทานเป็นการสาธารณสงเคราะห์แก่วัด ภิกษุ สามเณร และประชาชนที่ประสบภัยทั่วราชอาณาจักร

๒. บริจาคโลหิตให้แก่สภากาชาดไทยและโรงพยาบาลทั่วราชอาณาจักร เพื่อถวายเป็นพระกุศลเทิดพระเกียรติ

อนึ่ง เนื่องในมหามงคลวโรกาสนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดพิมพ์หนังสือ “พระมงคลวิเสสสถาและพระธรรมเทศนาในการพระราชกุศล” พระราชทานถวายแด่สมเด็จพระสังฆราช เพื่อทรงประทานเป็นวิทยาทาน คณะสงฆ์ รัฐบาล และคณะศิษยานุศิษย์ จึงขอพระราชทานโดยเสด็จพระราชกุศลส่วนนี้ จัดพิมพ์คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาและ

หนังสืออันเป็นบทพระนิพนธ์ของสมเด็จพระสังฆราชน้อมถวายด้วย รวมเป็นหนังสือที่จัดพิมพ์ในวโรกาสนี้ ดังนี้

๑. พระมงคลวิเสสภคและพระธรรมเทศนาในการพระราชกุศล

๒. มลिनทปัญหา ฉบับภาษาไทยของกรมศิลปากร

๓. มลिनทปัญหา ฉบับภาษาบาลี

๔. ศิลปกรรมทางพระพุทธศาสนาวัดบวรนิเวศวิหาร

๕. จดหมายเหตุพระราชพิธีสถาปนาสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม วันศุกร์ที่ ๒๑ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๓๒

๖. สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก องค์ที่ ๑๙ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ : พระประวัติและพระนิพนธ์

๗. สุวัฑฒนธรรม

๘. บทนำแห่งพระพุทธศาสนา

๙. หัวใจพระพุทธศาสนา

๑๐. เทศนาวันกาชาดโลก

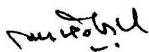
๑๑. ในเหตุผลและเหนือเหตุผล

๑๒. วิถีคลายทุกข์

๑๓. เส้นทางสายใหม่แห่งธรรม

๑๔. Forty-five Years of the Buddha (Book one)

ในนามของคณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลอง
ครบรอบ ๑๐๐ ปี มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ และงานฉลองพระชนมายุ ๘๐ พรรษา สมเด็จพระ
ญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก
พระราชวงศ์ คณะสงฆ์ คณะรัฐมนตรี ข้าราชการ พนักงาน
ของส่วนราชการ รัฐวิสาหกิจ คณะศิษยานุศิษย์ และใน
นามของพุทธศาสนิกชนทั้งมวล ขอตั้งกัลยาณจิตน้อม
ถวายพระพร ขอให้ทรงเจริญยิ่งๆ ด้วยพระศุภสิริสวัสดิ
พิพัฒน์มงคล ปราศจากสรรพโรคาพาธภัยพิบัติอุปัทวัน
ตราย ทรงสมบูรณ์ด้วยพระพลานามัย ทรงเจริญพระ
ชนมายุยืนนาน เป็นนาถะและประทีปแห่งธรรมของ
ปวงพุทธศาสนิกชนสืบไป ตลอดกาลนาน

(นายชวน หลีกภัย)

นายกรัฐมนตรี

ประธานคณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองครบรอบ ๑๐๐ ปี
มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์
และงานฉลองพระชนมายุ ๘๐ พรรษา
สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

**พระประวัติสังเขป
สมเด็จพระญาณสังวร
สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก
(สุวฑฺฒโน เจริญ คชวัตร ป.ร. ๙)
วัดบวรนิเวศวิหาร**

พระชาติภูมิ

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก มีพระนามเดิมว่า เจริญ นามสกุล คชวัตร ประสูติที่ตำบลบ้านเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดกาญจนบุรี เมื่อวันศุกร์เดือน ๑๑ ขึ้น ๔ ค่ำ ปีมะเส็ง ตรงกับวันที่ ๓ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๕๖ เวลาประมาณ ๑๐ ทุ่ม มีเศษ (หรือเวลาประมาณ ๐๔.๐๐ นาฬิกาเศษ แห่งวันเสาร์ที่ ๔ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๕๖ ตามที่นับแบบปัจจุบัน) พระชนกชื่อ นายน้อย คชวัตร (ถึงแก่กรรม พุทธศักราช ๒๔๖๕) พระชนนีชื่อ นางกิมน้อย คชวัตร (ถึงแก่กรรม พุทธศักราช ๒๕๐๘)

บรรพชาอุปสมบท

พุทธศักราช ๒๔๖๙ ทรงบรรพชาเป็นสามเณรที่วัด เหวสังฆาราม (วัดเหนือ) จังหวัดกาญจนบุรี พระครูอดุลย-

สมณกิจ (พุทธโชติ ดี เอกฉันท์)^๑ เจ้าอาวาสวัดเทวสังฆาราม เป็นพระอุปัชฌาย์ พระครูนิวาสมาจร (สุวณฺณโชติ เจริญ รัสสุวรรณ)^๒ เจ้าอาวาสวัดศรีอุปการาม (วัดหนองบัว) เป็น พระอาจารย์ให้สรีระและศีล

พุทธศักราช ๒๔๗๖ ทรงพระชนมายุครบ ๒๐ พรรษา ทรงอุปสมบทเป็นพระภิกษุที่วัดเทวสังฆาราม จังหวัดกาญจนบุรี พระครูอดุลยสมณกิจ (พุทธโชติ ดี เอกฉันท์) เจ้าอาวาส วัดเทวสังฆาราม เป็นพระอุปัชฌาย์ พระครูนิวาสมาจร (สุวณฺณโชติ เจริญ รัสสุวรรณ) เจ้าอาวาสวัดศรีอุปการาม เป็นพระกรรมวาจาจารย์ พระปลัดหรั่ง นามสกุล เชียงดี เจ้าอาวาสวัดทุ่งสมอ เป็นพระอนุสาวนาจารย์ เมื่อวันที่ ๑๒ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๗๖ อุปสมบทแล้วทรงจำพรรษา อยู่ที่วัดเทวสังฆาราม ๑ พรรษา

เมื่อออกพรรษาแล้วในศกเดียวกันได้ทรงทำทัฬหีกรรม (ญัตติซ้ำ) เป็นธรรมยุตที่วัดบวรนิเวศวิหาร เมื่อวันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๒๔๗๖ สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์

^๑ ภายหลังเลื่อนขึ้นเป็นพระราชคณะชั้นเทพที่ พระเทพมงคลรังษี มรณภาพเมื่อพุทธศักราช ๒๕๑๐

^๒ ภายหลังเลื่อนขึ้นเป็นพระราชคณะที่ พระโสภณสมาจาร มรณภาพเมื่อพุทธศักราช ๒๕๐๓

(สุจิตโต หม่อมราชวงศ์ชื่น นพวงศ์^๑ ป. ๗)^๒ เป็นพระอุปัชฌาย์
พระเทพเมธี (อิสสรญาโณ จู ที่ปรัักษพันธ์ ป. ๗)^๓ เป็นพระ
กรรมวาจาจารย์

การศึกษา

ทรงได้รับการศึกษาเบื้องต้น ณ โรงเรียนประชาบาล
วัดเทวสังฆาราม จบชั้นประถม ๕ (เทียบชั้นมัธยม ๒) หลัง
จากทรงบรรพชาเป็นสามเณรแล้ว ทรงเรียนพระปริยัติธรรม
และทรงสอบไล่ได้ชั้นต่างๆ เป็นลำดับมา ในสำนักเรียนวัด
บวรนิเวศวิหาร ดังนี้

พุทธศักราช ๒๔๗๒	ทรงสอบได้นักธรรมชั้นตรี
พุทธศักราช ๒๔๗๓	ทรงสอบได้นักธรรมชั้นโท และเปรียญ ๓ ประโยค
พุทธศักราช ๒๔๗๕	ทรงสอบได้นักธรรมชั้นเอก และ เปรียญ ๔ ประโยค

๑ พระนิยมส่วนพระองค์ใช้ นพวงศ์ แต่ทั่วไปใช้ นพวงศ์

๒ ภายหลังได้รับพระราชทานสถาปนาเป็น สมเด็จพระสังฆราชเจ้า
กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ สิ้นพระชนม์เมื่อพุทธศักราช ๒๕๐๑

๓ ภายหลังเลื่อนขึ้นเป็นพระราชาคณะชั้นธรรมที่ พระรัตนธัษณีย์
มรณภาพเมื่อพุทธศักราช ๒๕๐๕

พุทธศักราช ๒๔๗๖	ทรงสอบได้เปรียญ ๕ ประโยค
พุทธศักราช ๒๔๗๗	ทรงสอบได้เปรียญ ๖ ประโยค
พุทธศักราช ๒๔๗๘	ทรงสอบได้เปรียญ ๗ ประโยค ^๑
พุทธศักราช ๒๔๘๑	ทรงสอบได้เปรียญ ๘ ประโยค
พุทธศักราช ๒๔๘๔	ทรงสอบได้เปรียญ ๙ ประโยค

สมณศักดิ์

พุทธศักราช ๒๔๙๐	เป็นพระราชาคณะสามัญที่ พระ โศภนคณาภรณ์
พุทธศักราช ๒๔๙๕	เป็นพระราชาคณะชั้นราช ในราช ทินนามเดิม
พุทธศักราช ๒๔๙๘	เป็นพระราชาคณะชั้นเทพ ในราช ทินนามเดิม
พุทธศักราช ๒๔๙๙	เป็นพระราชาคณะชั้นธรรมที่ พระ ธรรมวราภรณ์
พุทธศักราช ๒๕๐๔	เป็นพระราชาคณะชั้นเจ้าคณะรองที่ พระสาสนโสภณ

^๑ ทรงเข้าสอบในนามของสำนักเรียนวัดมกุฏกษัตริยาราม

- พุทธศักราช ๒๕๑๕ เป็นสมเด็จพระราชาคณะที่ สมเด็จพระญาณสังวร
- พุทธศักราช ๒๕๓๒ ได้รับพระราชทานสถาปนาขึ้นดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ลำดับที่ ๑๙ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์
- อนึ่ง พุทธศักราช ๒๕๐๑ ได้รับพระราชทานพัชรรัตนารณ์

ตำแหน่งการงาน

ทางการคณะสงฆ์

- พุทธศักราช ๒๔๘๔ เป็นสมาชิกสังฆสภาโดยตำแหน่งตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช ๒๔๘๔
- เป็นกรรมการสังคายนาพระธรรมวินัยซึ่งแต่งตั้งขึ้นตามความในมาตรา ๖๐ แห่งพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช ๒๔๘๔
- พุทธศักราช ๒๔๘๘ เป็นพระวินัยธรชนอุทธรณ์
- พุทธศักราช ๒๔๘๘ เป็นเลขานุการสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์

พุทธศักราช ๒๔๙๙

พุทธศักราช ๒๕๐๓

พุทธศักราช ๒๕๐๔

พุทธศักราช ๒๕๐๖

พุทธศักราช ๒๕๐๗

รักษาการพระวินัยธรชั้นฎีกา

เป็นสังฆมนตรีช่วยว่าการองค์การ
ปกครอง สั่งการองค์การปกครอง
คณะธรรมยุต

เป็นกรรมการโครงการเชิดชูและ
บำรุงพระพุทธศาสนาโดยตำแหน่ง
เป็นผู้รักษาการเจ้าคณะธรรมยุตภาค
ทุกภาค

เป็นเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร

เป็นกรรมการมหาเถรสมาคมชุดแรก
ตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์พุทธ-
ศักราช ๒๕๐๕ และเป็นตลอดมา
ทุกสมัยจนถึงปัจจุบัน

เป็นอนุกรรมการพิจารณาร่างกฎ
มหาเถรสมาคมตลอดมาทุกสมัย

เป็นอนุกรรมการปรับปรุงหลักสูตร
การศึกษาปริยัติธรรมแผนกภาษา
บาลี

เป็นอนุกรรมการพิจารณาร่าง
ระเบียบการเดินทางไปต่างประเทศ
ของพระภิกษุสามเณร

- พุทธศักราช ๒๕๐๙ เป็นประธานกรรมการอำนวยการ
ฝึกอบรมพระธรรมทูตไปต่างประเทศ
- พุทธศักราช ๒๕๑๐ เป็นประธานอนุกรรมการพิจารณา
เรื่องวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา
ประจำปี ๒๕๑๑
- เป็นประธานอนุกรรมการพิจารณา
ร่างระเบียบมหาเถรสมาคม ว่าด้วย
วิธีปฏิบัติในการปลูกสร้างอาคารใน
ที่ดินของวัดซึ่งมีผู้เช่าอยู่
- เป็นประธานอนุกรรมการพิจารณา
หลักเกณฑ์การยกเว้นค่าโดยสาร
รถไฟให้แก่พระภิกษุสามเณรในพระ
พุทธศาสนา
- เป็นอนุกรรมการพิจารณาแก้ไขข้อ
ขัดข้องในระหว่างวัดกับผู้เช่า(พ.ว.ช.)
- พุทธศักราช ๒๕๑๑ เป็นประธานอนุกรรมการพิจารณา
โครงการรับการศึกษาของมหา
วิทยาลัยสงฆ์ทั้งสอง^๑ เป็นการ
ศึกษาของคณะสงฆ์

^๑ สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย และมหาจุฬาลงกรณราช
วิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์.

- พุทธศักราช ๒๕๑๒ เป็นอนุกรรมการพิจารณาเรื่องการศึกษาโรงเรียนมัธยมของคณะสงฆ์ เป็นกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิโครงการจัดตั้งโรงเรียนพระสังฆาธิการส่วนกลาง
- พุทธศักราช ๒๕๑๔ เป็นประธานอนุกรรมการพิจารณา ร่างกฎหมายเถรสมาคมว่าด้วยการลงนิคหกรรมแก่พระภิกษุ
- พุทธศักราช ๒๕๑๕ เป็นประธานกรรมการบริหารงาน สภาการศึกษาของคณะสงฆ์ เป็นเจ้าคณะนครหลวงกรุงเทพธนบุรี และเจ้าคณะจังหวัดสมุทรปราการ (ธรรมยุต)
- พุทธศักราช ๒๕๑๖ เป็นประธานอนุกรรมการพิจารณา ปรับปรุงหลักสูตรศาสนศึกษาของคณะสงฆ์
- พุทธศักราช ๒๕๒๑ เป็นรองประธานคณะกรรมการอำนวยการจัดสร้างพุทธมณฑลฝ่ายสงฆ์
- พุทธศักราช ๒๕๒๗ เป็นประธานคณะกรรมการจัดงาน สัปดาห์ส่งเสริมพระพุทธศาสนา เนื่องในเทศกาลวิสาขบูชา

	เป็นประธานคณะกรรมการควบคุม การเรียไรของคณะสงฆ์
พุทธศักราช ๒๕๓๑	รักษาการเจ้าอาวาสวัดญาณสังวร าราม ในพระบรมราชูปถัมภ์ จังหวัด ชลบุรี
ทางการคณะธรรมยุต	
พุทธศักราช ๒๕๓๓	เป็นกรรมการเถรสมาคมคณะธรรม- ยุตประเภทชั่วคราว
พุทธศักราช ๒๕๓๗	เป็นกรรมการเถรสมาคมคณะธรรม- ยุตประเภทถาวร
พุทธศักราช ๒๕๐๐	เป็นกรรมการพิจารณาร่างระเบียบ บริหารวัดธรรมยุต
พุทธศักราช ๒๕๐๑	เป็นกรรมการคณะธรรมยุต
พุทธศักราช ๒๕๐๓	เป็นสั้งฆมนตรีสั้งการองค์การปก- ครองคณะธรรมยุต
พุทธศักราช ๒๕๐๔	เป็นพระอุปัชฌาย์
พุทธศักราช ๒๕๑๕	เป็นผู้อำนวยการโรงเรียนพระสังฆา- ธิการคณะธรรมยุต
	เป็นรองประธานกรรมการคณะธรรม- ยุต

พุทธศักราช ๒๕๑๗	เป็นประธานกรรมการคณะธรรมยุต
พุทธศักราช ๒๕๑๘	เป็นผู้อำนวยการโรงเรียนครูปริยัติ- ธรรมคณะธรรมยุต
พุทธศักราช ๒๕๓๑	รักษาการเจ้าคณะใหญ่ธรรมยุต
พุทธศักราช ๒๕๓๒	เป็นเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุต

ทางการมхамกุฎราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์

พุทธศักราช ๒๔๘๘	เป็นกรรมการสภาการศึกษามหา มกุฎราชวิทยาลัย มหาวิทยาลัย พระพุทธศาสนาแห่งประเทศไทย
พุทธศักราช ๒๔๙๐	เป็นกรรมการมхамกุฎราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์
พุทธศักราช ๒๔๙๔	เป็นกรรมการอำนวยการมхамกุฎ ราชวิทยาลัยฯ เป็นกรรมการแผนกตำราของมหา มกุฎราชวิทยาลัยฯ
พุทธศักราช ๒๕๐๔	เป็นผู้อำนวยการมхамกุฎราชวิทยา ลัยฯ เป็นประธานกรรมการสภาการศึกษา มхамกุฎราชวิทยาลัยฯ

พุทธศักราช ๒๕๓๑ เป็นนายกกรรมการมหาวิทยาลัย
เป็นนายกสภาการศึกษามหาภูมิ
ราชวิทยาลัย

หน้าที่พิเศษ

พุทธศักราช ๒๕๓๕ ร่วมในคณะทูตพิเศษที่มหาภูมิ
ราชวิทยาลัย ส่งไปร่วมฉลองพระ
บรมสารีริกธาตุและพระธาตุพระอัคร
สาวก ณ กรุงพนมเปญ ประเทศกัมพูชา

พุทธศักราช ๒๕๓๖ เป็นกรรมการตรวจชำระพระคัมภีร์
ฎีกา

พุทธศักราช ๒๕๓๗ ร่วมในคณะพระเถระแห่งคณะสงฆ์
ไทย ไปร่วมประชุมสมัชชาที่ ๒ แห่ง
ฉันทสัจจคายนาวาระไตรปิฎก ณ กรุง
ย่างกุ้ง ประเทศพม่า

พุทธศักราช ๒๕๓๙ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวง
วชิรญาณวงศ์ ทรงเลือกให้เป็น “พระ
อภิบาล” (พระพี่เลี้ยง) ของพระภิกษุ
พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหา

ภูมิพลอดุลยเดชฯ สยามินทราธิราช
บรมนาถบพิตร ในระหว่างทรงพระ
ผนวชเป็นพระภิกษุและเสด็จประทับ
ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ตั้งแต่วันที่
๒๒ ตุลาคม ถึงวันที่ ๕ พฤศจิกายน
พุทธศักราช ๒๔๙๙

พุทธศักราช ๒๕๐๑ เป็นกรรมการมูลนิธิส่งเสริมกิจการ
พระศาสนาและมนุษยธรรม (ก.ศ.ม.)

พุทธศักราช ๒๕๑๕ เป็นประธานกรรมการมูลนิธิสง-
เคราะห์คนเป็นโรคเรื้อน

พุทธศักราช ๒๕๑๖ ในฐานะกรรมการมหาเถรสมาคม
และรองประธานกรรมการคณะ
ธรรมยุต ทรงได้รับฉันทานุมัติจาก
กรรมการคณะธรรมยุต ให้เสด็จไป
ทรงตรวจการคณะสงฆ์และทรง
เยี่ยมพุทธศาสนิกชนในภาคตะวันออก
เฉียงเหนือ รวม ๙ จังหวัด คือ
จังหวัดนครราชสีมา จังหวัดสุรินทร์
จังหวัดบุรีรัมย์ จังหวัดอุบลราชธานี
จังหวัดยโสธร จังหวัดร้อยเอ็ด

- จังหวัดมหาสารคาม จังหวัดกาฬ-
สินธุ์ และจังหวัดขอนแก่น
- พุทธศักราช ๒๕๑๙ เป็นประธานกรรมการมูลนิธิสังฆ-
प्रधानุเคราะห์
- พุทธศักราช ๒๕๒๐ เป็นประธานอำนวยการมูลนิธิมหา
วิชราลงกรณ์
- พุทธศักราช ๒๕๒๑ เป็นพระราชกรรมาจารย์ ของ
สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้าม
หาวชิราลงกรณ์ฯ สยามมกุฎราช
กุมาร ในการทรงพระผนวช ณ
พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม
เป็นพระอาจารย์ถวายการอบรมพระ
ธรรมวินัยขณะที่พระภิกษุสมเด็จพระ
บรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหา
วิชราลงกรณ์ฯ สยามมกุฎราชกุมาร
เสด็จประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร
ระหว่างวันที่ ๖-๒๐ พฤศจิกายน
พุทธศักราช ๒๕๒๑
- พุทธศักราช ๒๕๒๒ เป็นประธานอำนวยการมูลนิธิสิรินธร
- พุทธศักราช ๒๕๒๔ ในฐานะกรรมการมหาเถรสมาคม
และประธานกรรมการคณะธรรมยุต

ทรงได้รับฉันทานุมัติจากกรรมการ
คณะธรรมยุตให้เสด็จไปทรงตรวจ
การคณะสงฆ์และทรงเยี่ยมพุทธศาสน-
ิกชนในภาคเหนือ รวม ๑๐ จังหวัด
คือ จังหวัดนครสวรรค์ จังหวัดตาก
จังหวัดลำปาง จังหวัดลำพูน จังหวัด
เชียงใหม่ จังหวัดเชียงราย จังหวัด
พะเยา จังหวัดแพร่ จังหวัดอุตรดิตถ์
และจังหวัดกำแพงเพชร

พุทธศักราช ๒๕๒๕

เป็นผู้ถวายพระธรรมเทศนามงคล
วิเสสภกตา ในพระราชพิธีเฉลิมพระ
ชนมพรรษาพระบาทสมเด็จพระเจ้า
อยู่หัว และถวายตลอดมาจนถึง
ปัจจุบัน

พุทธศักราช ๒๕๒๖

เป็นประธานกรรมการมูลนิธิวัด
ญาณสังวราราม ในพระบรมราชู-
ปลััมภ์

พุทธศักราช ๒๕๒๗

เป็นประธานกรรมการมูลนิธิพระ
พุทธศาสนาแห่งประเทศไทย

พุทธศักราช ๒๕๒๘

๕

เป็นผู้อ่านพระอภิธรรมนำพระบรม
ศพสมเด็จพะนางเจ้ารำไพพรรณี
พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ ใน
กระบวนพระราชอิสริยยศ สู่พระ
เมรุมาศ ณ ท้องสนามหลวง
เป็นรองประธานกรรมการสังคีต
การกสงฆ์ ในการสังคายนาพระ
ธรรมวินัยตรวจชำระพระไตรปิฎก
เป็นสังฆปาโมกข์ปาลิวิโสธกะพระ
วินัยปิฎก ในการสังคายนาพระ
ธรรมวินัยตรวจชำระพระไตรปิฎก
เนื่องในวโรกาสมหามงคลเฉลิมพระ
ชนมพรรษา ๕ รอบ พระบาทสมเด็จพระ
พระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชฯ
สยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร จน
สำเร็จทันในการพระราชพิธีฉลอง
เฉลิมพระชนมพรรษา

พุทธศักราช ๒๕๓๐

เป็นประธานกรรมการมูลนิธิแผ่น
ดินธรรม

(๑๕)

เป็นประธานกิตติมศักดิ์มูลนิธิสัง-
เคราะห์และฟื้นฟูจิตใจผู้ติดยาเสพ
ติด

เป็นพระอุปัชฌาย์ ในวโรกาสพระ
บาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิ
พลอดุลยเดชฯ สยามินทราธิราช
บรมนาถบพิตร ทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรม
ราชูปถัมภ์ในการหม่อมเจ้าจุฑาวัชร
มหิตล พระโอรสในสมเด็จพระบรม
โอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราลง-
กรณ์ฯ สยามมกุฎราชกุมาร ทรง
ผนวชสามเณร ณ พระอุโบสถวัด
บวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร
เมื่อวันอังคารที่ ๑ ธันวาคม พุทธ-
ศักราช ๒๕๓๐ เวลา ๙ นาฬิกา

พุทธศักราช ๒๕๓๒

เสด็จเยี่ยมพระภิกษุสามเณรและ
พุทธศาสนิกชนใน ๕ จังหวัดชายแดน
ภาคใต้ คือ จังหวัดสงขลา จังหวัด
สตูล จังหวัดยะลา จังหวัดปัตตานี

และจังหวัดนราธิวาส ตามคำกราบ
ทูลอาราธนาของศูนย์อำนวยการ
บริหารจังหวัดชายแดนภาคใต้ ระ
หว่างวันที่ ๑๒-๑๔ กันยายน ๒๕๓๒
พุทธศักราช ๒๕๓๓ เป็นประธานสงฆ์ในการเจริญพระ
พุทธมนต์พระราชพิธีพุทธาภิเษก
พระพุทธรูปชัยวัฒน์ และพระกริ่ง
สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราช
ชนนีทรงเจริญพระชนมายุ ๙๐ พรรษา
และเป็นประธานจุดเทียนชัย ทรงนั่ง
ปรก ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตน-
ศาสดาราม

การพระศาสนาในต่างประเทศ

พุทธศักราช ๒๕๐๙ ในฐานะประธานกรรมการอำนวยการ
การฝึกอบรมพระธรรมทูตไปต่างประเทศ ได้เสด็จไปเป็น
ประธานฝ่ายสงฆ์และถวายพระธรรมเทศนากัณฑ์หนึ่งในพิธี
เปิดวัดพุทธปทีป ณ กรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ ระหว่าง
วันที่ ๒๕ กรกฎาคม-๕ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๐๙ ซึ่ง
พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชฯ สยาม-
มินทราธิราช บรมนาถบพิตร และสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์

พระบรมราชินีนาถ เสด็จพระราชดำเนินไปทรงประกอบพิธี
เปิดเมื่อวันที่ ๑ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๐๙ และในการ
เสด็จครั้งนั้น ได้ทรงเยี่ยมชมกิจการพระธรรมทูตในประเทศ
อังกฤษ และทรงเยี่ยมชมการพระศาสนาในประเทศฝรั่งเศส
สวิตเซอร์แลนด์ อิตาลี และกรีซ ระหว่างเสด็จกลับประเทศ
ไทยด้วย

พุทธศักราช ๒๕๑๐ ในฐานะกรรมการมหาเถรสมาคม
ได้ตามเสด็จสมเด็จพระสังฆราช (อุฎฺธายี จวน ศิริสม ป.ธ. ๙)
วัดมกุฏกษัตริยาราม ซึ่งเสด็จไปประเทศศรีลังกาเป็นทางการ
ตามคำทูลเชิญของรัฐบาลประเทศนั้น เพื่อเจริญสัมพันธ-
ไมตรีระหว่างพุทธศาสนิกชนทั้งสองประเทศ ระหว่างวันที่ ๑๐
-๒๐ กุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๒๕๑๐

พุทธศักราช ๒๕๑๑ เสด็จไปเยี่ยมชมการพระศาสนา
วัฒนธรรม และการศึกษาทั่วไป ในประเทศอินโดนีเซีย ออส-
เตรเลีย และฟิลิปปินส์ ในฐานะประธานกรรมการสภาการ
ศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย มหาวิทยาลัยพระพุทธานุสา
แห่งประเทศไทย โดยอนุมัติของมหาเถรสมาคม พร้อมด้วย
พระธรรมธัชมนี (สนฺตงฺกุโร ประยูร พยุงธรรม ป.ธ. ๙)^๑
เลขาธิการสภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัยฯ (ในขณะนั้น)

^๑ ภายหลังเลื่อนขึ้นเป็นที่พระญาณวโรดม เมื่อพุทธศักราช ๒๕๒๘.

ระหว่างวันที่ ๑๖ เมษายน-๒ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๕๑๑

พุทธศักราช ๒๕๑๓ เสด็จไปบรรพชาอุปสมบทกุล-
บุตรชาวอินโดนีเซีย จำนวน ๕ คน ณ ประเทศอินโดนีเซีย
พร้อมด้วยพระธรรมโสภณ (กิจจาโร สนธิ มั่งเรือน ป.ธ. ๕)^๑
รองเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร ตามคำอาราธนาของพระ
ชินรักขิตเถระ หัวหน้าพุทธศาสนิกชนชาวอินโดนีเซีย(ใน
ขณะนั้น) ระหว่างวันที่ ๖ พฤษภาคม-๔ มิถุนายน พุทธ-
ศักราช ๒๕๑๓

ในศกเดียวกัน เสด็จไปเยี่ยมชมการพระศาสนาและ
การศึกษาในประเทศปากีสถาน เนปาล และอินเดีย ในฐานะ
ประธานสภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัยฯ พร้อมด้วยพระ
ธรรมธัชมนี (สนุดงกูโร ประยูร พยุงธรรม ป.ธ. ๙) เลขา-
ธิการสภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัยฯ (ในขณะนั้น)
และในโอกาสเดียวกัน ก็ได้รับอนุมัติจากมหาเถรสมาคมให้
ทรงเป็นผู้แทนของคณะสงฆ์ไทย เสด็จไปเยี่ยมเยียนพระ
สงฆ์และวัดพระพุทธศาสนาในประเทศปากีสถานตะวันออก
(ปัจจุบันคือประเทศบังกลาเทศ) และทรงนำสาสน์ของสมเด็จพระ
พระสังฆราช (อุฎฺธายี จวน ศิริสม ป.ธ. ๙) วัดมกุฏกษัตริ-

^๑ ภายหลังเลื่อนขึ้นเป็นที่ พระญาณวโรดม มรณภาพเมื่อพุทธ-
ศักราช ๒๕๓๒.

ยาราม ถึงพุทธศาสนิกชนชาวปากีสถานตะวันออก พร้อมกับ
พัสดุสิ่งของและกับปียภัณฑ์ซึ่งทางคณะสงฆ์ไทยจัดหามาไป
ช่วยเหลือชาวพุทธที่ประสบวาทภัยครั้งใหญ่ในประเทศนั้นใน
คราวนั้นด้วย ระหว่างวันที่ ๘ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๑๓-
๒ มกราคม พุทธศักราช ๒๕๑๔

พุทธศักราช ๒๕๑๘ เสด็จไปเป็นประธานสงฆ์ในพิธี
เปิดวัดพุทธรังษี ณ นครชิตนีย ประเทศออสเตรเลีย ซึ่ง
สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราลงกรณฯ สยาม
มกุฎราชกุมาร เสด็จพระราชดำเนินไปทรงประกอบพิธีเปิด
และทรงบำเพ็ญพระราชกุศลวิสาขบูชา ระหว่างวันที่ ๒๒
พฤษภาคม-๕ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๕๑๘

พุทธศักราช ๒๕๒๐ เสด็จไปบรรพชากุลบุตรชาว
อินโดนีเซียจำนวน ๔๓ คน ณ เมืองสมารัง ประเทศอินโด-
นีเซีย ตามคำอาราธนาของคณะสงฆ์สังฆเถรวาทอินโดนีเซีย
และเมื่อทรงเสร็จศาสนกิจที่ประเทศอินโดนีเซียแล้ว ได้เสด็จ
ไปเยี่ยมชมกิจการพระศาสนา ณ ประเทศออสเตรเลีย นิว-
ซีแลนด์ ขากลับทรงแวะเยี่ยมชมการพระศาสนา ณ ประเทศ
สิงคโปร์ด้วย ระหว่างวันที่ ๗ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๒๐-
๑๒ มกราคม พุทธศักราช ๒๕๒๑

พุทธศักราช ๒๕๒๓ เสด็จไปเยี่ยมชมการพระศาสนา ณ ประเทศสหรัฐอเมริกาและประเทศในยุโรป ตามคำอาราธนาของบริษัทกรังวัฒนา จำกัด พร้อมด้วยพระธรรมดิลก (บุญญาราโม วิษมัย บุญมาก ป.ธ. ๖)^๑ ระหว่างวันที่ ๓ เมษายน - ๒ พฤษภาคม ๒๕๒๓

ในสัปดาห์เดียวกัน เสด็จไปร่วมประชุมสหพันธ์คิตาอาศรมสากล ในฐานะเป็นพระอาคันตุกะพิเศษ ณ ประเทศอินเดีย เมื่อทรงเสร็จภารกิจที่ประเทศอินเดียแล้ว ได้เสด็จไปเยี่ยมชมการพระศาสนา ณ ประเทศเนปาลด้วย ระหว่างวันที่ ๑๑ - ๒๑ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๒๓

พุทธศักราช ๒๕๒๘ เป็นประธานคณะ พร้อมด้วย พระสงฆ์อีก ๑๙ รูปจากประเทศไทย ไปทรงประกอบพิธีผูกพัทธสีมาอุโบสถวัดจากรัตนาธรรมจักรชัย ณ กรุงจากรัตนาประเทศอินโดนีเซีย ตามคำอาราธนาของคณะสงฆ์สังฆเถรวาทอินโดนีเซีย เป็นการผูกพัทธสีมาอุโบสถวัดพระพุทธรศาสนาเถรวาทเป็นครั้งแรกในประเทศนั้น ระหว่างวันที่ ๒๒ - ๒๕ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๒๘

ในสัปดาห์เดียวกัน เสด็จพร้อมด้วยคณะสงฆ์จากประเทศไทยไปเป็นประธานบรรพชากุลบุตรศากยะแห่งเนปาล จำนวน

^๑ ภายหลังเลื่อนขึ้นเป็นที่ พระพรหมมุนี เมื่อพุทธศักราช ๒๕๓๒.

๗๓ คน ณ กรุงเทพมหานคร ประเทศเนปาล ตามคำอาราธนา
ของคณะสงฆ์เนปาล ระหว่างวันที่ ๒๓-๓๐ พฤศจิกายน พุทธ-
ศักราช ๒๕๒๘

พุทธศักราช ๒๕๓๖ เสด็จเยือนสาธารณรัฐประชาชน
จีนเป็นทางการ ตามคำกราบทูลอาราธนาของรัฐบาลจีน โดย
ได้เสด็จเยือนเมืองต่างๆ คือ ปักกิ่ง ซีอาน कुหนิง และสิบ
สองปันนา ระหว่างวันที่ ๒๐ มิถุนายน-๒ กรกฎาคม พุทธ-
ศักราช ๒๕๓๖ นับเป็นการเจริญศาสนสัมพันธ์ระหว่างไทย-
จีน เป็นทางการเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์แห่งความ
สัมพันธ์ระหว่างประเทศทั้งสอง

การสาธารณูปการ

นับแต่ทรงเป็นเจ้าของอาวาสครองวัดบวรนิเวศวิหาร ได้
ทรงบูรณะซ่อมสร้างเสนาสนะและถาวรวัตถุต่างๆ ภายใน
วัดบวรนิเวศวิหาร ตลอดถึงการก่อสร้างถาวรวัตถุ อันเป็น
สาธารณประโยชน์ในที่อื่นอีกเป็นจำนวนมาก ถาวรวัตถุที่
สร้างขึ้นใหม่ในวัดบวรนิเวศวิหาร คือ

๑. ตึกกวีบรรณาลัย ห้องสมุดของสภาการศึกษามหา-
มกุฏราชวิทยาลัยมหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาแห่งประเทศไทย
๒. ตึกวชิรญาณวงศ์ อาคารเรียนของโรงเรียนวัดบวร
นิเวศ

๓. ชุ่มปรำงค์ที่ประดิษฐานพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ บนลานประทักษิณ ชั้นที่ ๒ ของพระเจดีย์ใหญ่

๔. กุฏิหลวงเจริญฤทธิศาสตร์ ในคณะเหลืองรังษี

๕. กุฏิพระนิกรบดี ในคณะเขียวรังษี

๖. ตึก ภปร. พิพิธภัณฑ์วัดบวรนิเวศวิหาร

๗. กุฏิคุณหญิงจืด สัตยานุรักษ์ ในคณะเหลืองรังษี

๘. กุฏิรามเดชะ ในคณะสูง

๙. ถังน้ำบ่อบาดาลพร้อมติดตั้งนาฬิกาไฟฟ้าและระฆังข้างตึกมณุษยนาควิทยาทาน

๑๐. อาคารกิจกรรม หลังตึกวชิรญาณวงศ์ โรงเรียนวัดบวรนิเวศ

๑๑. ตึก สว ธรรมนิเวศ โรงเรียนพระปริยัติธรรม วัดบวรนิเวศวิหาร

๑๒. มณฑปที่ประดิษฐานพระพุทธรูปบาทจำลอง หลังพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร

๑๓. โพธิชระ (เรือนโพธิ์) หลังพระวิหารพระศาสดา

๑๔. ศาลาวชิรญาณ วัดบวรนิเวศวิหาร ๑๕๐ ปี

๑๕. ศาลาหน้าศาลาวชิรญาณฯ

๑๖. กุฏิตึกหน้ากุฏิใหญ่คณะเขียวรังษี

ส่วนเสนาสนะและถาวรวัตถุอื่นๆ ภายในวัดบวร
นิเวศวิหาร ก็ได้ทำการบูรณะปฏิสังขรณ์ใหม่หมดทั้งพระอาราม
ที่สำคัญคือ

๑. ปิดทองพระเจดีย์ใหญ่ด้วยโมเสกสีทองตลอดทั้งองค์

๒. ประดับหินอ่อนพระอุโบสถตลอดทั้งหลัง

การก่อสร้างถาวรวัตถุอื่นๆ ภายนอกวัด ตลอดจนการ
อุปถัมภ์การก่อสร้างวัดต่างๆ นั้นก็มีจำนวนมาก ที่สำคัญคือ

๑. สร้างตึกวชิรญาณวงศ์ ณ โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์
สภาภาษาไทย สำหรับเป็นตึกสงฆ์และใช้ประโยชน์ทางการ
แพทย์

๒. สร้างตึกวชิรญาณ สามัคคีพยาบาล ณ โรงพยาบาล
จุฬาลงกรณ์ สภาภาษาไทย สำหรับเป็นตึกสงฆ์และใช้
ประโยชน์ทางการแพทย์

๓. ทรงอุปถัมภ์การสร้างวัดล้านนาสังวราราม อำเภอ
จอมทอง จังหวัดเชียงใหม่

๔. ทรงสร้างวัดสันติคีรีและพระบรมธาตุเจดีย์ศรีนคริน
ทรามahasันติคีรี ณ ดอยแม่สลอง บ้านแม่สลอง อำเภอ
แม่จัน จังหวัดเชียงราย

๕. ทรงอุปถัมภ์การสร้างโรงเรียนมัธยมญาณสังวร
อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร

๖. ทรงอุปถัมภ์การสร้างวัดรัชดาภิเษก อำเภอบ่อพลอย
จังหวัดกาญจนบุรี

๗. ทรงอุปถัมภ์การสร้างวัดพุ่มด อำเภอยะโยค
จังหวัดกาญจนบุรี

๘. สร้างวัดญาณสังวราราม อำเภอบางละมุง จังหวัด
ชลบุรี

๙. สร้างโรงเรียนและโรงพยาบาลสมเด็จพระปิยมหา
ราชรมณียเขต อำเภอยะโยค จังหวัดกาญจนบุรี

๑๐. ทรงอุปถัมภ์การสร้างตึก ภปร (ตึกผู้ป่วยนอก)
โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ สภากาชาดไทย

๑๑. ทรงอุปถัมภ์การสร้างโรงพยาบาลวัดญาณสังวราราม
อำเภอบางละมุง จังหวัดชลบุรี

นอกจากนี้ ยังทรงอุปถัมภ์การก่อสร้างวัดในต่าง
ประเทศอีกหลายแห่ง คือ

๑. วัดพุทธรังษี ในอุปการะของมหาวิทยาลัย
ณ นครซิดนีย์ ประเทศออสเตรเลีย

๒. วัดจากรัตนธรรมจักรชัย ณ กรุงจาการ์ตา ประ
เทศอินโดนีเซีย

๓. อุโบสถวัดสิริกิตติวิหาร ณ กรุงกัวลัมเปอร์ ประเทศ
เนปาล

๔. วัดแคโรไลนาพุทธจักรวนาราม ณ รัฐแคโรไลนา
เหนือ ประเทศสหรัฐอเมริกา

พระนิพนธ์

ทรงนิพนธ์หนังสือประเภทต่างๆ ไว้มาก ทั้งที่เป็นตำรา
ประกอบการศึกษา ธรรมกถา ธรรมเทศนา และสารคดี เช่น

อธิบายวากยสัมพันธ์ ภาค ๑-๒

ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร (เล่ม ๒)

หลักพระพุทธศาสนา (เรียบเรียงเป็นเทศนา ๓๗ กัณฑ์)

พระพุทธเจ้าของเรา นั้นท่านเลิศล้ำ

๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า

แนวปฏิบัติในสติปัฏฐาน

การบริหารทางจิตสำหรับผู้ใหญ่

พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนอะไร

พระพุทธศาสนากับสังคมไทย

โสฬสปัญหา เป็นต้น

นอกจากนี้ ยังได้ทรงริเริ่มให้มีการแปลหนังสือพุทธ-
ศาสนาที่สำคัญๆ จากภาษาไทยเป็นภาษาต่างประเทศ เพื่อ
เป็นการเผยแพร่และเป็นคู่มือการศึกษาพระพุทธศาสนาสำหรับ
ชาวต่างประเทศอีกเป็นจำนวนมาก เช่น หนังสือหลักสูตรนัก

ธรรมชั้นตรี โท เอก ภิกขุปาติโมกข์ เป็นต้น แล้วโปรดให้มหาวิทยาลัยฯ จัดพิมพ์เผยแพร่

ในระยะเดียวกันนี้โปรดให้จัดตั้งแผนกจำหน่ายหนังสือพระพุทธศาสนาภาษาต่างประเทศของมหาวิทยาลัยฯ ขึ้นด้วย เพื่อให้เป็นศูนย์หนังสือทางพระพุทธศาสนาสำหรับชาวต่างประเทศที่สนใจจะศึกษาพระพุทธศาสนา ตลอดจนชาวไทยที่ต้องการหนังสือพระพุทธศาสนาในภาษาต่างประเทศไว้ประกอบการศึกษา ซึ่งได้เริ่มดำเนินการมาตั้งแต่ปีพุทธศักราช ๒๕๑๒

พระกรณียกิจ

ทรงเทศนาประจำวันอุโบสถเวลาเช้า ในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร

ทรงบรรยายธรรมในการฝึกอบรมการปฏิบัติทางจิต (กรรมฐาน) ประจำวันพระและวันหลังวันพระ ณ ห้องประชุมชั้น ๒ ตึก สว ธรรมนิเวศ

ทรงบรรยายธรรม ในรายการบริหารทางจิตสำหรับผู้ใหญ่ ทางวิทยุกระจายเสียง อ.ส. พระราชวังดุสิต ประจำทุกวันอาทิตย์

ตำแหน่งหน้าที่ซึ่งยังทรงปฏิบัติ
หลังจากได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราช

เป็นเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร

เป็นประธานกรรมการมหาเถรสมาคม

เป็นเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุต

เป็นนายกสภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย มหา
วิทยาลัยพระพุทธศาสนาแห่งประเทศไทย

เป็นผู้อำนวยการโรงเรียนพระสังฆาธิการคณะธรรมยุต

เป็นนายกกรรมการมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระ
บรมราชูปถัมภ์

เป็นประธานกรรมการมูลนิธิวัดญาณสังวราราม ใน
พระบรมราชูปถัมภ์

เป็นประธานกรรมการมูลนิธิพระพุทธศาสนาแห่ง
ประเทศไทย

รักษาการเจ้าอาวาสวัดญาณสังวราราม ในพระบรม
ราชูปถัมภ์

เป็นประธานคณะกรรมการอำนวยการจัดสร้างพุทธ-
มณฑลฝ่ายสงฆ์

เป็นประธานคณะกรรมการจัดงานสัปดาห์ส่งเสริม
พระพุทธศาสนาเนื่องในเทศกาลวิสาขบูชา

หัวใจพระพุทธศาสนา

ปฐมเทศนาคือเทศนาที่แรก พระพุทธเจ้าทรงแสดงโปรดภิกษุปัญจวัคคีย์คือภิกษุมีพวกห้า ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงกรุงพาราณสี ท่านแสดงว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนานี้ในวันรุ่งขึ้นจากที่เสด็จไปถึง คือได้ทรงแสดงในวันเพ็ญของเดือนอาสาฬหะ หรือเดือน ๘ หน้าวันเข้าพรรษา ซึ่งเป็นวันที่พุทธศาสนิกชนได้ประกอบพิธีอาสาฬหบูชา ดังที่ได้กำหนดจัดขึ้นเป็นวันบูชาวันหนึ่งสืบมาจนทุกวันนี้

ปฐมเทศนานี้เป็นเทศน์ครั้งแรกที่มีความสำคัญ พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงทางที่พระองค์ทรงปฏิบัติ ได้ทรงแสดงธรรมะที่ได้ตรัสรู้ ได้ทรงแสดงญาณคือความรู้ของพระองค์ที่เกิดขึ้นในธรรมะนั้น ถ้าจะตั้งปัญหาว่า

พระพุทธเจ้าทรงดำเนินทางปฏิบัติอย่างไรจึงได้ตรัสรู้ ?

พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้อะไร ?

พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ด้วยความรู้ที่มีลักษณะอย่างไร
ปัญหาเหล่านี้ก็อาจจะตอบได้ด้วยพระสูตรนี้ เพราะฉะนั้น จึงเป็นพระสูตรที่ผู้ศึกษาพระพุทธศาสนาจะละเสียมิได้ ควรจะต้องศึกษาให้เข้าใจ

ใจความปฐมเทศานี้ ตอนที่ ๑ พระพุทธเจ้าได้ทรงชี้ทางที่บรรพชิตคือนักบวช ซึ่งมุ่งความหน่าย มุ่งความสิ้นราคะ คือความติด ความยินดี มุ่งความตรัสรู้ มุ่งพระนิพพาน ไม่ควรจะสอเสพ อันได้แก่ กามสุขัลลิกานุโยค ความประกอบตนด้วยความสุขสดชื่นอยู่ในทางกาม และ อตถกิลมณานุโยค ความประกอบกการทรมานตนให้ลำบากเดือดร้อนเปล่า เพราะเป็นข้อปฏิบัติที่เป็นของต่ำทราวม ที่เป็นกิจของชาวบ้าน ที่เป็นของปุถุชน มิใช่เป็นกิจของบรรพชิตผู้มุ่งผลเช่นนั้น ส่วนอีกหนทางหนึ่งซึ่งเป็นข้อปฏิบัติ เป็นหนทางกลางอยู่ในระหว่างทางทั้งสองนั้น แต่ทำไมต้องแหวะอยู่ในทางทั้งสองนั้น เป็นข้อปฏิบัติที่ทำให้เกิดจักขุคือดวงตาเห็นธรรม จะทำให้เกิดญาณคือความหยั่งรู้ ทำให้เกิดความสงบระงับ ทำให้เกิดความรอบรู้ ทำให้เกิดความดับกิเลส อันได้แก่ ทางที่มีองค์ประกอบ ๘ ประการ อันเป็นของประเสริฐ ได้แก่ สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ สัมมา-

สังกัปะ ความดำริชอบ สัมมาวาจา เจรจาชอบ สัมมากัมมันตะ
การงานชอบ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ สัมมาวายามะ
พยายามชอบ สัมมาสติ ระลึกรู้ชอบ สัมมาสมาธิ ตั้งใจชอบ

ตอนที่ ๒ ได้ทรงแสดงธรรมะที่ได้ตรัสรู้ เมื่อละทาง
ทั้ง ๒ ข้างต้น และมาเดินอยู่ในทางที่เป็นมัชฌิมาปฏิปทา คือ
ข้อปฏิบัติเป็นทางกลาง ซึ่งมีองค์ประกอบทั้ง ๘ นั้น อันได้แก่
อริยสัจ ๔ คำว่า อริยสัจ แปลว่าความจริงของบุคคลผู้ประเสริฐ
ก็ได้ แปลว่าความจริงที่ทำให้บุคคลเป็นคนประเสริฐก็ได้
อริยสัจ ๔ นี้ได้แก่ :-

๑. ทุกข์ ในพระสูตรนี้ได้ชื่อว่าอะไรเป็นทุกข์ไว้ด้วย คือ
ชี้ว่าความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์
ความโศกคือแห่งใจ ปริเทวะคือคร่ำครวญ รัญจนใจ ทุกขะ
คือทุกข์กาย เช่น ป่วยไข้ โทมนัสสะ คือทุกข์ใจ อุปายาส คือ
คับแค้นใจ เป็นทุกข์ อปัปปีตสัมปโยค ความประจวบกับสิ่งที่
ไม่เป็นที่รัก เป็นทุกข์ ปิยวิปโยค ความพลัดพรากจากสิ่งที่เป็น
ที่รัก เป็นทุกข์ ปรรตนาไม่ได้สมหวังเป็นทุกข์ กล่าวโดยย่อ
ขันธที่ยึดถือไว้ทั้ง ๕ ประการเป็นทุกข์

๒. ทุกขสมุทัย เหตุให้ทุกข์เกิด ในพระสูตรได้ทรงชี้
ว่า ตัณหา คือความดิ้นรนทะยานอยากของใจ อันมีลักษณะให้
ขัดส่ายไปสู่ภพคือภาวะใหม่เสมอ ไปด้วยกันกับ นันทิ ความ
เพลิดเพลิน ราคะ ความติดความยินดี มีความเพลิดเพลินเป็น

อย่างยิ่งในอารมณ์นั้น ๆ มี ๓ คือ กามตัณหา ความดิ้นรน
ทะยานอยากไปในกาม คือได้แก่สิ่งที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจ
ภวตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในภพ คือความเป็นนั้น
เป็นนี่ วิภวตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในวิภพ คือ
ความไม่เป็นนั้นเป็นนี่

๓. ทุกขนิโรธ ความดับทุกข์ ในพระสูตรได้ทรงชี้ว่า
คือดับตัณหาเสียได้หมด สละตัณหาเสียได้หมด ปล่อยศินตัณหา
เสียได้หมด พันตัณหาเสียได้หมด ไม่อาลัยพัวพันอยู่ในตัณหา
ทั้งหมด

๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เรียกสั้น ๆ ว่า มรรค ได้
แก่ มรรคอันมีองค์ ๘ ประการ ดังกล่าวข้างต้นนั้น

ตอนที่ ๓ พระพุทธเจ้าได้ทรงชี้แจงว่า ที่เรียกว่า
ตรัสรู้ นั่นคือต้องเป็นรู้ที่มีลักษณะอย่างไร รู้ที่เรียกว่าเป็น
ตรัสรู้ นั่น ต้องมีลักษณะดังนี้ คือเป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่านี่เป็น
ทุกข์ เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่าทุกข์นี้เป็นสิ่งที่ควรกำหนดรู้ เป็น
ความรู้ที่ผุดขึ้นว่าทุกข์นี้ได้กำหนดรู้แล้ว เป็นความรู้ที่ผุดขึ้น
ว่านี่เป็นสมุทัยเหตุให้เกิดทุกข์ เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่าสมุทัยนี้
ควรละ เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่าสมุทัยนี้จะได้แล้ว เป็นความรู้
ที่ผุดขึ้นว่านี่เป็นนิโรธความดับทุกข์ เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่า
นิโรธนี้ควรกระทำให้แจ้ง เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่านิโรธนี้ได้
ทำให้แจ้งแล้ว เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่านี่เป็นมรรคทางปฏิบัติให้

ถึงความดับทุกข์ เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่าทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์นี้ควรอบรมให้มีขึ้น เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่าทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์นี้ได้อบรมให้มีขึ้นได้บริบูรณ์แล้ว

เพราะฉะนั้น **ญาณ คือความรู้** จะเรียกว่า “ตรัสรู้” ต้องประกอบด้วยลักษณะเป็น

สัจญาณ คือ ความรู้ในความจริง ว่าเป็นความทุกข์จริง นี่เป็นสมุทัยเหตุให้เกิดทุกข์จริง นี่เป็นนิโรธคือความดับทุกข์จริง นี่เป็นมรรคคือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์จริง

กิจจญาณ ความรู้ในกิจคือหน้าที่ คือรู้ว่าหน้าที่จะต้องปฏิบัติในทุกข์ก็ได้แก่กำหนดรู้ ในสมุทัยก็ได้แก่ต้องละ ในนิโรธก็ได้แก่การทำให้แจ้ง ในมรรคก็ได้แก่ต้องปฏิบัติอบรม

กตญาณ คือความรู้ในการทำกิจเสร็จ คือรู้ว่าทุกข์ก็ได้กำหนดเสร็จแล้ว สมุทัยก็ละเสร็จแล้ว นิโรธก็ได้ทำให้แจ้งแล้ว มรรคก็ได้ปฏิบัติอบรมให้มีขึ้นแล้ว

เพราะฉะนั้น ในพระสูตรจึงแสดงว่า ความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้านั้นเป็น **ญาณ คือความหยั่งรู้** ที่มีวนรอบ ๓ มีอาการ ๑๒ มีวนรอบ ๓ ก็คือว่า ต้องรู้ในอริยสัจทั้ง ๔ นั้น โดยเป็นสัจจญาณ คือความรู้ในความจริงรอบหนึ่ง ต้องรู้ในอริยสัจทั้ง ๔ โดยเป็นกิจจญาณ คือต้องรู้ในกิจอันได้แก่หน้าที่รอบหนึ่ง ต้องรู้ในอริยสัจ ๔ นั้นโดยเป็นกตญาณ คือความรู้ในการทำกิจเสร็จรอบหนึ่ง ๓ คุณ ๔ ก็เป็น ๑๒ คือว่ามี

อาการ ๑๒ เมื่อเป็นความรู้ที่วนรอบ ๓ มีอาการ ๑๒ ดังกล่าวนี้นี้ จึงจะเรียกว่าเป็นความตรัสรู้ และท่านผู้ที่ได้มีความรู้ดังกล่าวนี้ จึงเรียกว่าเป็น พุทธะ คือเป็นผู้ตรัสรู้ ถ้าจะเรียกปัญญาของท่านก็เป็น โโพธิ ที่แปลว่า ความตรัสรู้

เพราะฉะนั้น ใจความในพระสูตรที่กล่าวมานี้จึงเป็นการตอบปัญหาได้ทั้ง ๓ ข้อ ปัญหาว่าพระพุทธเจ้าได้ดำเนินทางปฏิบัติมาอย่างไรจึงได้ตรัสรู้ ก็ตอบได้ด้วยตอนที่หนึ่งปัญหาว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้อะไร ก็ตอบได้ด้วยตอนที่สองปัญหาว่าพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ด้วยความรู้ที่มีลักษณะอาการอย่างไร ก็ตอบได้ด้วยตอนที่สาม ฉะนั้น ในท้ายพระสูตรพระพุทธเจ้าจึงได้ทรงประกาศว่าเมื่อความรู้ที่มีวนรอบ ๓ มีอาการ ๑๒ ดังกล่าวนี้นี้ ยังไม่บริสุทธบริบูรณ์ตราบใด ก็ยังไม่ทรงปฏิญาณพระองค์ว่าเป็นผู้ตรัสรู้ ต่อมาณดังกล่าวนั้นก็เกิดขึ้นบริสุทธบริบูรณ์ พระองค์จึงปฏิญาณพระองค์ว่าเป็น พุทธะ คือเป็นผู้ตรัสรู้ และเรียกว่า เป็นผู้ตรัสรู้เอง ก็เพราะว่าความรู้ของพระองค์ที่เกิดขึ้นดังกล่าวนี้ เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นในธรรมะคือในความจริงที่ไม่ได้ทรงเคยสดับฟังมาจากใคร ไม่ได้ทรงเรียนมาจากใคร

เมื่อพิจารณาตามพระสูตร แม้ทางปฏิบัติของพระองค์ พระองค์ก็ทรงพบขึ้นเอง เพราะได้ทรงละทางปฏิบัติของคณาจารย์ต่าง ๆ มาโดยลำดับ จนมาถึงทรงค้นหาทางปฏิบัติด้วย

พระองค์เอง และทรงพบทางที่เป็นมัชฌิมาปฏิปทาและกัทรัง
ดำเนินไปในทางนั้น เมื่อทรงดำเนินไปในทางนั้นจนบริบูรณ์
แล้วก็เกิดญาณคือความหยั่งรู้ขึ้นในธรรมะคือความจริง อัน
ได้แก่อริยสัจ ๔ ซึ่งไม่ได้เคยทรงสดับมาจากใคร ความรู้นั้น
ผุดขึ้นเอง อันเป็นผลของการปฏิบัติที่บริบูรณ์ เพราะฉะนั้น
จึงได้ชื่อว่า พระองค์เป็นผู้ตรัสรู้เอง ไม่มีครู ไม่มีอาจารย์
หมายถึงว่าทรงมีความรู้ ดังที่แสดงไว้ในพระสูตรดังกล่าวนั้น
แล

คราวนี้จะแสดงความของปฐมเทศนา อธิบายออกไป
โดยสังเขป

อริยสัจข้อที่ ๑ คือทุกข์ คำว่า **ทุกข์** แปลตามศัพท์ว่า
สิ่งที่ทนอยู่ยาก มีความหมายเป็น ๒ อย่าง คือ อย่างหนึ่งหมายถึง
ถึงทุกข์ ๆ สิ่งที่ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป คือว่าเมื่อเกิดขึ้น
มาแล้วก็ต้องแปรปรวนเรื่อยไปจนถึงดับหรือแตกสลาย เรียก
ง่าย ๆ ว่าหมายถึงทุกข์ ๆ สิ่งที่มีเกิดมีดับ สิ่งใดมีเกิดขึ้นและต้อง
ดับไป สิ่งนั้นเรียกว่าเป็นทุกข์ทั้งหมด เพราะอะไร เพราะว่า
ทนอยู่ยาก คือทนอยู่ไม่ได้ ถ้าทนอยู่ได้ เกิดขึ้นมาแล้วก็ต้อง
ไม่ดับไม่แตกสลาย แต่เพราะเกิดขึ้นแล้วก็ต้องดับต้องแตก
สลาย จึงได้ชื่อว่าเป็นทุกข์ อันแปลว่าทนอยู่ยาก หมายความว่า
ทนอยู่ไม่ได้ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป นี่เป็นทุกข์ที่
เป็นสภาพธรรมดา ทุก ๆ สิ่งในโลกตลอดถึงตัวโลกเองก็ต้อง

เป็นเช่นนี้ เพราะไม่มีอะไรที่เกิดขึ้นแล้วไม่ดับไม่แตกสลาย
ต่างกันแต่ว่าจะแตกสลายไปช้าหรือเร็วเท่านั้น ในพระสูตร
ท่านชี้เข้ามาให้กำหนดรู้โดยเฉพาะที่กาย ว่าเกิดเป็นทุกข์ แก่
เป็นทุกข์ ตายเป็นทุกข์ ก็มุ่งที่จะให้รู้ถึงทุกข์ที่เป็นสภาพธรรมดา
ดังกล่าวนั้น

ถ้าจะอธิบายอย่างอื่นก็พอได้แต่ไม่ชัด เช่นบางท่าน
อธิบายว่า เมื่อเกิดนั้นทุกข์หนักหนา แต่ความจริงทุก ๆ คน
ก็ไม่ว่าทุกข์อย่างไรเวลาเกิดออกมา มารู้เอาเมื่อโตขึ้นแล้ว
เพราะฉะนั้นจะไปว่าเป็นทุกข์ก็ไม่รู้ แก่นี่ก็เหมือนกัน ถ้ามุ่ง
ถึงว่าร่างกายแปรปรวนเปลี่ยนแปลงในชั้นเจริญขึ้น ซึ่งเรียก
ว่าแก่เหมือนกัน คือว่าแก่ขึ้น ก็ไม่รู้สึกรู้สีกว่าจะเป็นทุกข์อะไร แต่
ครั้นอายุมากเข้า เป็นแก่ลง ร่างกายเสื่อมลง จึงค่อยรู้สึกขึ้น
เมื่อเวลาจะตาย ว่าตายเป็นทุกข์ ความจริงทุกข์ก่อนตาย เมื่อ
จะตายจริง ๆ ไม่มีใครรู้ว่าเป็นทุกข์อย่างไร อย่างที่เรียกว่า
กลัวตายนั้น ความจริงกลัวก่อนตาย ถ้ายังกลัวตายอยู่ก็ยัง
ไม่ตาย เมื่อจะตายจริงแล้วไม่กลัว คือว่าไม่รู้สึกรู้สีกว่าจะกลัวแล้ว
และพร้อมกันนั้นก็ไม่มีความรู้สึกว่าเป็นทุกข์แล้ว แต่ท่านก็
อธิบายให้เห็นว่าเดือดร้อนอย่างนั้นอย่างนี้ต่าง ๆ แต่ก็ไม่ชัด

เพราะฉะนั้น เห็นว่าจะต้องอธิบายว่า ที่ชื่อว่าเป็นทุกข์
ก็หมายถึงว่าเป็นสภาพธรรมดาที่จะต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลง
ไป ทนอยู่คงที่ไม่ได้ คือว่าทุก ๆ สิ่งตลอดถึงกายของเรา เมื่อ

เกิดขึ้นเบื้องต้น แล้วก็เปลี่ยนแปลงไปเรื่อย ๆ จนถึงลงท้าย
ก็ดับ ทุก ๆ สิ่งในโลกตลอดถึงโลกก็เป็นอย่างนี้ เป็นทุกข์ที่
เป็นสภาพธรรมดา นี่เป็นความหมายอย่างหนึ่งซึ่งเป็นความ
หมายยืน

แต่คนเราเองไปมีตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยาก
และมีอุปาทานคือความยึดถือในสิ่งที่เป็นทุกข์นั้น เพราะฉะนั้น
จึงได้เกิดความทุกข์ขึ้นอีกอย่างหนึ่ง ที่เรียกว่าความทุกข์ใจ
ต่าง ๆ ดังที่ท่านแสดงไว้ว่า โสกปริเทวทุกขโทมนัสสุปิยาสาปิ
ทุกขา เป็นต้น ถ้าบุคคลไม่มีตัณหาอุปาทานอย่างพระพุทธรเจ้า
หรือพระอรหันตสาวก ก็ไม่เห็นว่าจะต้องเป็นทุกข์เดือดร้อน
อะไร สิ่งทั้งหลายในโลก ตลอดจนถึงกายของเราเอง ตลอด
จนถึงโลกเอง ก็ต้องเป็นไปตามคติธรรมดา คือว่ามีเกิด มี
แปรปรวน มีดับ แต่เมื่อไม่มีกิเลสเข้าไปยึดถือก็ไม่เป็นทุกข์

เพราะฉะนั้น ท่านจึงแสดงความทุกข์ขึ้นอีกอย่างหนึ่ง
ที่เกิดจากตัณหา ได้แก่ ความทุกข์ใจต่าง ๆ ประกอบกันไป
ด้วย แล้วก็ชี้ว่าตัณหาที่เป็นเหตุให้เกิดอุปาทานคือความยึดถือ
ก็เป็น สมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ เป็นอริยสัจข้อที่ ๒

เมื่อดับตัณหา ดับความยึดถือได้ ก็เป็น ความดับทุกข์
เป็นอริยสัจข้อที่ ๓ อะไรจะเป็นอะไร ใจเราก็ไม่เป็นทุกข์อะไร
เทียบดูเหมือนอย่างเตี้ยนี้เอง ถ้าบุคคลมีตัณหาอุปาทานใน
สิ่งใด สิ่งนั้นเป็นอะไรขึ้นในทางที่ไม่ชอบไม่ปรารถนา จึงจะ

เกิดความทุกข์ขึ้น ถ้าไม่มีตัณหาอุปาทานในสิ่งใด สิ่งนั้นจะเป็นอะไร จะไม่เป็นทุกข์อะไร คราวนี้พิจารณาดูใกล้เข้ามา ๆ จนถึงทุกสิ่งทุกอย่าง ถ้าหมดตัณหาอุปาทานเสียทุก ๆ สิ่งแล้ว ทุกข์ก็ไม่มีทุก ๆ สิ่ง แต่ว่าสิ่งทั้งหลายในโลกก็ต้องเป็นไปตาม คติธรรมตา มีเกิด มีแปรปรวน มีดับ

มรรคนั้นก็หมายความว่า การปฏิบัติอบรมจิตและอบรม ปัญญาให้เกิดความรู้ความเห็นจนเป็นเหตุให้ละตัณหาอุปาทาน เสียได้ นี่แหละเป็นใจความของ มรรคมืองค์ ๘ ซึ่งเป็นอริยสัจข้อที่ ๔ ความรู้ความเห็นนั้นต้องเป็นความรู้ที่ละได้ด้วย ไม่ใช่รู้แล้วละไม่ได้ ต้องเป็นความรู้ที่ทำได้ ไม่ใช่รู้แล้วทำไม่ได้ อันนี้เป็นลักษณะของความรู้ที่มีวนรอบ ๓ มีอาการ ๑๒

ในปฐมเทศนาที่ได้ย่อความมาแสดงแล้ว มีอธิบายโดยสังเขปบางข้อ ดังนี้

คราวนี้จะอธิบาย ญาณ คือความรู้ของพระพุทธเจ้าที่เกิดขึ้นในอริยสัจ ที่ว่ามโน ๓ มีอาการ ๑๒ ในเบื้องต้น ควรกำหนดชื่อญาณไว้ ๓ ก่อน คือ

๑. สัจจญาณ ความรู้ในสัจจะคือความจริง

๒. กิจจญาณ ความรู้ในกิจหน้าที่ที่พึงทำ

๓. กตญาณ ความรู้ในการทำกิจเสร็จ

การที่จะทำความเข้าใจ ญาณ ในอริยสัจ ก็ควรจะทำ ความเข้าใจ ญาณ คือความรู้ในเรื่องสามัญ เป็นการเทียบเคียง

เมื่อทุก ๆ คนประสบเรื่องที่เป็นหน้าที่การงานของตน เรื่อง
ในครอบครัว เรื่องอื่น ๆ จากนี้ที่เกี่ยวข้อง เบื้องต้นจะต้องรู้
ความจริงก่อน ที่เรียกกันเป็นสามัญว่าข้อเท็จจริง เมื่อรู้ความ
จริงถูกต้องแล้ว จึงรู้ว่าควรจะจัดการอย่างไรกับเรื่องนั้น เมื่อ
รู้ดังนี้แล้วจึงลงมือจัดทำจนสำเร็จ รู้ความจริงเบื้องต้นเทียบ
ได้กับ **สัจจญาณ** รู้ว่าต้องทำอะไรเทียบได้กับ **กิจจญาณ**
รู้ว่าทำสำเร็จแล้วเทียบได้กับ **กตญาณ** อีกอย่างหนึ่ง เทียบ
ในการรักษาโรค เบื้องต้นก็ต้องรู้ว่าเป็นโรคอะไร นี่เทียบ
ได้กับ **สัจจญาณ** จะต้องรู้ว่าต้องรักษาอย่างไร นี่เทียบได้
กับ **กิจจญาณ** รู้ว่ารักษาโรคให้หายได้แล้ว นี่เทียบได้กับ
กตญาณ ฉะนั้น ความรู้สามัญในเรื่องทั่ว ๆ ไปของคนก็จะต้อง
มีลักษณะทั้ง ๓ นี้

คราวนี้ว่าถึงความรู้ใน **อริยสัจ** อริยสัจนั้นมี ๔ ข้อ
ดังที่แสดงแล้ว พระพุทธเจ้าได้ทรงชี้ตัวของอริยสัจทั้ง ๔ นั้น
ด้วย คือเมื่อทรงแสดงว่า **ทุกข์** ก็ทรงแสดงว่าอะไรเป็นทุกข์
เมื่อทรงแสดงว่า **สมุทัย** ได้ทรงชี้ด้วยว่าอะไรเป็นสมุทัย เมื่อ
ทรงแสดงว่า **นิโรธ** ความดับทุกข์ ทรงชี้ด้วยว่าดับอะไร เมื่อ
ทรงแสดง **มรรค** ก็ทรงชี้ข้อปฏิบัติไว้ด้วยครบถ้วน

ฉะนั้น ในเบื้องต้นที่เรียกว่าจะรู้อริยสัจ ก็ต้องรู้ว่าสิ่ง
ต่าง ๆ ที่ทรงแสดงไว้นั้นเป็นจริงอย่างนั้นหรือไม่ ทรงแสดง
ว่าความเกิดแก่ตายเป็นต้นเป็นทุกข์ ก็ความเกิดแก่ตายนั่นเป็น

ทุกข์จริงหรือไม่ ทรงแสดงว่าตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ก็
ตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์จริงหรือไม่ ทรงแสดงว่าดับตัณหา
เสียเป็นความดับทุกข์ ก็เป็นความดับทุกข์จริงหรือไม่ ทรงแสดง
ว่าทางมีองค์ ๘ เป็นทางให้ถึงความดับทุกข์จริงหรือไม่

เบื้องต้นก็ต้องรู้ว่าจริงหรือไม่ดังกล่าวนี้อีกก่อน ถ้ายัง
ไม่เกิดความรู้ของตัวเอง ก็ยังไม่ชื่อว่ารู้ ดังเช่นรู้ตามแบบ หรือ
ตามที่ได้ยิน อ่านเรื่องอริยสัจ ฟังเรื่องอริยสัจก็คงรู้เหมือน ๆ
กันทุกคน แล้วก็สวดกันอยู่เป็นประจำว่า **ชาติปิ ทุกขา ชราปิ
ทุกขา มรณมปิ ทุกขํ** รู้ตามสัญญาดังนี้ยังไม่ชื่อว่าญาณ
ต้องรู้สึกเห็นจริงขึ้นด้วยตัวเอง เป็นความรู้ที่เกิดขึ้นอย่างเห็น
แท้นั่นเองลงไปอย่างนั้น โดยไม่นึกว่าพระพุทธเจ้าท่านว่า
ไม่ต้องนึกว่าใครว่า แต่ว่าตนเองลงความเห็นจริงลงไปอย่างนั้น
และการลงความเห็นนั้นก็ไม่ใช่ว่าลงความเห็นข้างนอก แต่ว่า
ลงความเห็นเข้ามาที่ตัวเราเอง เพราะอริยสัจทั้ง ๔ นี้ พระ
พุทธเจ้าทรงแสดงที่ตัวของเราเอง คือตัวของทุก ๆ คน

ดังทรงแสดงว่านี้ทุกข์ คำนี้ก็หมายถึงชี้เข้ามาข้างใน
ทุกข์ก็ยังคงอยู่ที่ตัวของเราเอง เกิด แก่ ตาย ก็อยู่ที่ตัวของ
เราเอง ทุกข์ใจต่าง ๆ ต่อจากนั้นก็อยู่ที่ตัวของเราเอง รู้เข้ามา
ที่ตัวของเราเอง เหล่านี้แหละว่าเป็นทุกข์จริง สมุทัยก็เหมือนกัน
รู้เข้ามาที่ตัวของเราเองว่า ตัณหาที่จิตใจของตนเองนั้นเป็นตัว
สมุทัย นิโรธก็เหมือนกัน รู้เข้ามาถึงความดับตัณหาของตนเอง

ว่าเป็นความดับทุกข์ มรรคก็เหมือนกัน รู้เข้ามาที่ข้อปฏิบัติดี และปฏิบัติชอบต่าง ๆ ที่ตัวของเราเองว่าเป็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์

ความรู้ที่เกิดขึ้นด้วยตนเอง มีความเห็นชัดเจนไปด้วยตนเอง เห็นจริงแท้แน่นอนลงไปเองว่า นี่เป็นทุกข์ นี่เป็นเหตุเกิดทุกข์ นี่เป็นความดับทุกข์ นี่เป็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ เรียกว่า **สัจจญาณ** รู้ในความจริง ซึ่งต้องมีเป็นประการแรก เมื่อมีความรู้นี้แล้ว ก็เป็นอันว่ารู้ลักษณะหน้าตาของอริยสัจทั้ง ๔ นี้ รู้สภาพของอริยสัจทั้ง ๔ นี้ เหมือนอย่างมีคนมา ๔ คน ในเบื้องต้น เมื่อสังเกตจนรู้ว่าคนทั้งสี่นี้มีลักษณะนิสัยใจคอเป็นอย่างไร มีความสามารถเป็นอย่างไร แปลว่ารู้จักคนทั้งสี่นี้ดีว่าเป็นอย่างไร

คราวนี้ก็ถึง **กิจจญาณ** ความรู้ในกิจหน้าที่ที่พึงทำ คือเมื่อรู้สภาพของอริยสัจทั้ง ๔ นั้นตามเป็นจริงแล้ว ก็รู้สืบไปว่าทุกข์นั้นควรกำหนดรู้ คือควรกำหนดให้รู้ว่าเป็นทุกข์เท่านั้น ไม่ต้องทำอะไร สมุทัยนั้นควรละคือสละให้พ้นไป นิโรธนั้นควรทำให้แจ้ง มรรคนั้นควรอบรมให้มีให้เป็นขึ้น นี่เรียกว่า **กิจจญาณ** รู้ในกิจคือในหน้าที่ที่ควรทำในอริยสัจทั้ง ๔ นั้น หมายความว่า รู้หน้าที่อันควรปฏิบัติในธรรมะแต่ละข้อ

การปฏิบัติของคนที่ยุ่งเหยิงกันอยู่ก็เพราะเหตุว่าปฏิบัติไม่ถูกหน้าที่ ยกเฉพาะอริยสัจ ๔ นี้ หน้าที่ที่ควรจะทำปฏิบัติใน

ทุกข์ก็คือ กำหนดให้รู้เท่านั้นว่าเป็นทุกข์ หน้าที่ที่ควรจะทำปฏิบัติในสมุทัยก็คือ ละ ดังกล่าวแล้ว แต่คนเราไปปฏิบัติสับสนกัน ดังเช่นคนที่มีความทุกข์โศกอย่างหนักเพราะปรารถนาไม่ได้สมหวัง เป็นคนจนทางเข้า บางทีก็ทำอัตวินิบาตกรรมตัวเองนี้เรียกว่าทำผิดหน้าที่ของธรรมชาติ เพราะว่าร่างกายของตัวเองที่ตัวเองฆ่าเสีย นั้น จัดเข้าในทุกข์สัจจะ คืออยู่ในหมวดทุกข์ที่ท่านว่าต้องแก้ต้องเจ็บต้องตายดังที่แสดงแล้ว เกี่ยวกับร่างกายนี้ พระพุทธเจ้าท่านสอนให้กำหนดรู้เท่านั้น ว่าเป็นทุกข์ ไม่ได้สอนให้ละคือฆ่าตัวเองลงไป สิ่งที่ท่านสอนให้ฆ่า นั่นคือสมุทัยต่างหาก ได้แก่ ดัณหาที่เป็นตัวเหตุอันมีอยู่ในใจของตัว หรือพูดรวม ๆ ว่ากิเลส เป็นความปรารถนาอยากได้ต่าง ๆ หรือว่าจะพูดอย่างกว้าง ๆ ว่า โลก โกรธ หลงก็ได้ ตัวสมุทัยท่านสอนให้ละ เมื่อจะฆ่าก็ต้องฆ่าสมุทัย ไม่ใช่ฆ่าร่างกาย

ในเรื่องสามัญอื่น ๆ ก็เหมือนกัน อย่างเช่นว่าเมื่อเกิดเรื่องกระทบกระทั่งโกรธแค้นขัดเคืองกัน ก็ทุบตีทำร้ายร่างกายกัน นี่ก็ทำผิดหน้าที่เหมือนกัน ร่างกายที่ทุบตีทำร้ายกันนั้นเป็นทุกข์สัจจะ เพราะร่างกายต้องแก้ ต้องเจ็บ ต้องตาย ในหมวดทุกข์ที่พระพุทธเจ้าท่านสอนให้กำหนดรู้ ท่านไม่สอนให้ไปทุบตีทำร้ายกัน ท่านสอนให้ทุบตีทำร้ายโทษะคือความโกรธในใจของตัวเองนั้นแหละ เมื่อเกิดความโกรธขึ้นก็ให้ทุบตีทำร้ายตัวความโกรธในใจ คือให้ละความโกรธนั้นเสีย

ถ้าจะทำร้ายก็ทำร้ายความโกรธ ไม่ให้ใครไปทำร้ายร่างกาย
ของใคร เพราะฉะนั้น ถ้ารู้หน้าที่ของธรรมะ ปฏิบัติให้ถูก
หน้าที่ของธรรมะ เรื่องเดือดร้อนก็ไม่มี

ส่วนนิโรธนั้น ท่านสอนให้ทำให้แจ้ง คือเมื่อได้ปฏิบัติ
จนได้รับความสงบของจิตใจ สงบจากความดิ้นรนทะยานอยาก
ก็ให้กำหนดดูให้รู้จักตัวความสงบนั้นไว้ แล้วคอยพอกพูนอยู่
บางที่เราไม่ค่อยสนใจกับความสงบ แต่ความจริงทุก ๆ คนจะ
ต้องมีความสงบอยู่เสมอเป็นครั้งเป็นคราว เพราะว่ากิเลสเช่น
ว่าตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยากปรารถนานั้น ไม่ใช่ว่า
จะมีครอบงำใจอยู่ตลอดเวลา ถ้าครอบงำใจอยู่ตลอดเวลาแล้ว
จะหาความสงบไม่ได้ จะพักผ่อนหลับนอนไม่ได้ ใจจะยุ่งอยู่
กับอารมณ์ที่ดิ้นรนที่ยึดถืออยู่ แต่ที่เราพักผ่อนได้ มีความสุข
ได้ ก็เพราะเหตุว่ามีเวลาที่จิตใจมีความสงบ เพราะฉะนั้นก็
จะต้องให้คอยสังเกตดูให้รู้จักตัวความสงบที่เราได้รับอยู่ ทั้งที่
ได้รับโดยปรกติ ทั้งที่ได้รับโดยการปฏิบัติ ให้รู้จักหน้าตาของ
ความสงบอยู่เสมอ อย่าละเลยไปเสีย เพราะอันนี้แหละเป็นผล
ที่จะทำให้จิตใจได้รับความสุขและคอยรักษาความสงบนั้นไว้

คราวนี้ มรรค หน้าที่ที่จะปฏิบัติในมรรค ก็หมายความว่า
จะต้องปฏิบัติทำให้มีขึ้น พิจารณาดูได้ในองค์ทั้ง ๘ นั้น
ที่เราเองว่า ตัวของเรามีอยู่เพียงไร แล้วก็ต้องอบรมให้มีขึ้น

อบรมความเห็นชอบ ความดำริชอบ พุทฺธชอบ ทำการงานชอบ อาชีพรชอบ เพียรชอบ ระลึกชอบ ตั้งใจชอบ ให้มีอยู่เสมอ ถ้าเราตรวจดูที่ตัวเราเองอยู่ เราก็มารู้ เว้นไว้แต่จะละเลยไม่ตรวจ โดยมากเรามักจะไปตรวจข้างนอก ไปดูว่าคนนั้นผิด คนนั้นชอบ แต่สำหรับในด้านคติธรรมนั้น ท่านมุ่งให้ตรวจดูเข้ามาข้างใน ให้ดูตัวเองอยู่ว่า อะไรของเราผิด อะไรของเราชอบ แล้วก็ ต้องพยายามละส่วนที่ผิดให้หมดไป ปฏิบัติส่วนที่ชอบให้มี มาก ๆ ขึ้น นี่เป็นหน้าที่ที่จะต้องทำในมรรคมงคล ๘

รู้ในกิจคือหน้าที่ดังกล่าวมานี้ เรียกว่า **กิจจญาณ**

เมื่อได้ปฏิบัติในกิจคือหน้าที่ในอริยสัจทั้ง ๔ นี้สำเร็จ บริบูรณ์แล้ว ก็รู้เป็น **กตญาณ** คือความรู้ในการทำกิจสำเร็จ ต้องถึงขั้นนี้จึงจะเป็นความรู้ที่สมบูรณ์ ถ้ายังไม่ถึงกตญาณ ความรู้ยังไม่สมบูรณ์ พระพุทธเจ้าได้ทรงปฏิบัติจนบังเกิด ความรู้ถึงขั้นกตญาณนี้ จึงได้ชื่อว่า **พุทธะ ผู้รู้ที่สมบูรณ์** เพราะ เหตุว่าได้ทรงกำหนดรู้ทุกขได้แล้ว ละสมุทัยได้แล้ว ทำให้แจ้ง นิโรธแล้ว ปฏิบัติในมรรคบริบูรณ์แล้ว ทรงเป็นผู้เสร็จกิจ จริง ๆ

อริยสัจทั้ง ๔ นี้ เป็นธรรมที่สรุปธรรมทั้งหมด ท่านแสดง ว่าเหมือนอย่างรอยเท้าข้างเป็นทีรวมของรอยเท้าของสัตว์ทั้งหลายในโลก เรียกชื่อตามกิจคือหน้าที่ในอริยสัจทั้ง ๔ นี้ ก็ได้ ธรรมะเป็น ๔ หมวด คือ :—

๑. ปริณญะยธรรม *ธรรมที่ควรกำหนดรู้* ได้แก่ พวกทุกข์ทั้งหลาย หรือว่าสิ่งที่ต้องเกิด ต้องแก่ ต้องตาย หรือสิ่งที่เกิดดับทั้งหมด รวมเข้าในหมวดนี้ ที่แสดงไว้ในนวกวาทก็ได้แก่ ธรรมะหมวดชั้น ๓ อย่างคณะ ธาตุ เป็นต้น ทั้งหมด

๒. ปาหัตัพพธรรม *ธรรมที่ควรละ* ได้แก่ กิเลสทั้งหมด ที่แสดงไว้ในนวกวาทก็เช่น อกุศลมูล ๓ นิวรณ์ ๕ มลทิน ๘ อุปกิเลส ๑๖ รวมความว่าพวกกิเลสและอกุศลธรรมทั้งหมด

๓. สัจฉิกาตัพพธรรม *ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง* ได้แก่ ผลของการปฏิบัติดีปฏิบัติชอบทั้งหมด เช่น อุปสมะ ความสงบระงับแห่งใจ

๔. ภาเวตัพพธรรม *ธรรมที่ควรอบรมให้มีขึ้นเป็นขึ้น* ได้แก่ ธรรมปฏิบัติทุก ๆ อย่างในนวกวาท ตั้งแต่ทุกะหมวด ๒ ไป ที่เป็นข้อที่สอนให้ปฏิบัติ ก็รวมเข้าในหมวดนี้ทั้งนั้น

ข้อที่ควรทราบเบ็ดเตล็ดอีกอย่างหนึ่ง คือ ในปฐมเทศนา นี้ ตอนแสดงทุกข์สัจไม่กล่าวถึงพยาธิ ความป่วยไข้ ว่าเป็นทุกข์ เพราะเหตุว่าได้รวมไว้ในคำว่า ทุกข คือทุกข์กาย ในคำว่า โสก ปริเทว ทุกข โทมนสุส อุปายาส นั้นแล้ว แต่ในที่มาบางแห่งได้แสดงว่า ความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความเจ็บไข้เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ และตัดคำว่า โสก-ปริเทวทุกขโทมนสุสอุปายาสปิ ทุกขา เสีย

เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงปฐมเทศนาแล้ว ท่านแสดงว่า **ธรรมจักขุ คือดวงตาเห็นธรรม** ได้เกิดแก่พระโกณฑัญญะ ซึ่งเป็นหัวหน้าของภิกษุปัญจวัคคีย์ว่า **สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดมีความดับไปเป็นธรรมดา** คำนี้บ่งว่าท่านได้เห็นทุกขสังขันธ์ขึ้น เพราะความหมายของทุกข์ประการที่ ๑ คือ สิ่งที่ทนอยู่ไม่ได้ อันหมายถึงว่าสิ่งที่ต้องเกิดต้องดับ เมื่อท่านได้ดวงตาเห็นธรรมแล้ว ท่านก็ขอบวชต่อพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสอนุญาตว่า **เอहि ภิกษุ จงเป็นภิกษุมาเถิด ธรรมะอันเรากล่าวดีแล้ว จงประพฤติกปฏิบัติ เพื่อสิ้นทุกข์โดยชอบเถิด** ด้วยพระวาจาเพียงเท่านั้น ก็เป็นอันว่าท่านได้รับอุปสมบทจากพระพุทธเจ้า และอุปสมบทอย่างนี้เรียกว่า **เอहिภิกษุอุปสมบทา** แปลว่า **การอุปสมบทด้วยพระพุทธวาทาว่าจึงเป็นภิกษุมาเถิด**

พระสูตรนี้ท่านเรียกว่า **ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร** แปลว่า **พระสูตรที่แสดงถึงเรื่องการยังจักรคือธรรมให้เป็นไป** เทียบกับจักรของพระเจ้าจักรพรรดิ พระเจ้าจักรพรรดินั้น ท่านแสดงว่ามีรัตนะ ๗ ได้แก่ จักกรัตนะ จักรแก้ว หัตถิรัตนะ ข้างแก้ว อัสสรัตนะ ม้าแก้ว มณิรัตนะ มณีแก้ว อิตถิรัตนะ สตรีแก้ว คหปติรัตนะ คฤหบดีแก้ว ปริณายกรัตนะ นายกแก้ว เป็นเครื่องทำให้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิคือเป็นเจ้าโลก เทียบในปัจจุบันก็หมายความว่า ถ้าจะมีอุปกรณ์และบุคคลอันใดที่

จะทำให้ใครๆ มีอำนาจเหนือบุคคลทั้งโลกจนเป็นเจ้าโลกได้ ก็พอเรียกว่าเป็นรัตนะได้

ความคิดว่าจะต้องมีเจ้าโลกได้มีมาตั้งแต่ดึกดำบรรพ์ ในบัดนี้ก็พยายามที่จะเป็นกันอยู่ ก็สุดแต่ว่าใครจะมีอะไรเหนือคนทั้งโลก ในรัตนะ ๗ นั้น จักรัตนะของพระเจ้าจักรพรรดิเป็นตัวอำนาจสำคัญที่ทำให้เป็นเจ้าโลก ถ้าจะเทียบกับในทางบ้านเมือง ก็หมายถึงว่า อาณาจักร คือชาติไหนจะเป็นประเทศชาติของตัวขึ้นก็จะต้องมีอาณาจักรคืออำนาจ พระพุทธเจ้าตั้งพระพุทธศาสนาขึ้น ก็ทรงเริ่มด้วยการแสดงปฐมเทศนา เท่ากับว่าทรงตั้ง พุทธจักร ขึ้นเป็นครั้งแรกด้วยปฐมเทศนานี้ แต่ว่าจักรของพระพุทธเจ้า ไม่ใช่อำนาจทางโลก หมายถึงธรรม ทรงตั้งพุทธจักรขึ้นด้วยธรรมเป็นอันเริ่มตั้งขึ้นด้วยปฐมเทศนานี้

บรรดา กุศลธรรม ทั้งสิ้นอันเป็น ปฏิบัติธรรม ในพระพุทธศาสนา ย่อมประมวลเข้าใน มรรคมืองค์ ๘ อันเป็นส่วนหนึ่งของอริยสัจ ๔ และมรรคมืองค์ ๘ นี้ก็ประมวลเข้าใน ไตรสิกขา คือศีลสิกขา ศึกษาในศีล จิตตสิกขา ศึกษาในจิต และปัญญาสิกขา ศึกษาในปัญญา หรือว่าศีล สมาธิ ปัญญา อีกนัยหนึ่ง ก็ประมวลเข้าตาม โอวาทปาฏิโมกข์ ๓ ข้อ ว่า

สพฺพปาปสฺส อภินิ การไม่ทำบาปทั้งปวง

กุสลสฺสุปสมฺปทา การทำกุศลให้ถึงพร้อม

สัจตตปริโยทปน

การชำระจิตของตนให้ผ่อง
แผ้วบริสุทธิ

ไตรสิกขา กัถิ โอวาท ๓ ข้อนี้ กัถิ ถือว่าเป็น หัวใจแห่ง
พุทธศาสนา ในด้านปฏิบัติธรรม หรืออีกนัยหนึ่งเป็นหัวใจ
ของกุศลธรรมทั้งสิ้นที่พึงปฏิบัติ และปฏิบัติธรรมนี้ก็ดังที่ได้
กล่าวแล้วว่า รวมเข้าในอริยสัจข้อที่ ๔ คือ มรรค ซึ่งเป็น
ภาเวตัพพธรรม ธรรมที่พึงอบรมทำให้มีขึ้น ทำให้เป็นขึ้น
อันเรียกว่า ภาวนา

หน้าที่ ซึ่งพึงกระทำในมรรคหรือในปฏิบัติธรรมก็คือ
ภาวนา อันแปลว่าการทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น ทำสมาธิภาวนาให้
มีขึ้นให้เป็นขึ้นมา เป็นต้น หรือเมื่อย่อเข้าในไตรสิกขา ก็ทำ
ศีล สมาธิ ปัญญา ให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น หรือเมื่อย่อเข้าในโอวาท
๓ ก็คือทำการละอกุศล การอบรมกุศล และการชำระจิตของ
ตนให้บริสุทธิ์ผ่องใส ให้มีขึ้นมาให้เป็นขึ้นมา

ดังได้กล่าวแล้วว่า พระพุทธศาสนาทั้งสิ้น นั้น ประมวล
เข้าในสัจจะทั้ง ๔ ทุกขสัจจะนั้นเป็น ปริณญะยธรรม คือ
ธรรมที่พึงกำหนดรู้ให้รอบคอบ สมุทัยนั้นเป็น ปหาตัพพธรรม
คือธรรมที่พึงละ นิโรธนั้นเป็น สัจจิกาตัพพธรรม คือธรรม
ที่พึงกระทำให้แจ้ง มรรคนั้นเป็น ภาเวตัพพธรรม คือธรรมที่
พึงอบรมทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น ดังนี้เป็นประมวลพุทธศาสนา
ทั้งสิ้น และประมวลหน้าที่ที่พึงกระทำในพุทธศาสนาทั้งสิ้น
จำเพาะข้อที่ ๔ คือมรรคนั้น ก็เป็นประมวลของกุศลธรรมทั้ง

สิ่งที่พึงปฏิบัติอันเรียกว่าภาเวตัพพธรรม ธรรมที่พึงให้มีขึ้น ให้เป็นขึ้นทั้งนั้น

ศีล สมาธิ ปัญญา หรือโอวาท ๓ ที่เรียกว่าเป็นหัวใจ พุทธศาสนากันนั้น ก็หมายถึงเป็นหัวใจของกุศลกรรมทั้งสิ้น อันเป็นปฏิบัติธรรมซึ่งเป็นข้อที่ ๔ ของอริยสัจทั้ง ๔ เพราะฉะนั้น สัจจปัพพะนี่จึงเป็นข้อสำคัญของผู้ศึกษาปฏิบัติพุทธศาสนา และโดยเฉพาะมรรคอันเป็นข้อที่ ๔ ก็เป็นข้อสำคัญในปฏิบัติธรรมทั้งสิ้น

ผู้ปฏิบัติพระพุทธานุศาสน์พึงตั้งใจปฏิบัติทำความเห็นของตนให้เป็น สัมมาทิฏฐิ ขึ้น หัดพิจารณาให้เห็นทุกข์ เห็นเหตุเกิดทุกข์ เห็นความดับทุกข์ เห็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ คือให้เห็นสัจจะทั้ง ๔

ปฏิบัติทำความดำริของตนให้เป็น สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบขึ้น คือให้ดำริออกจากกาม ดำริไม่พยาบาท ปองร้าย ดำริไม่เบียดเบียน

ปฏิบัติทำวาจาของตนให้เป็น สัมมาวาจา คือเว้นจากพูดเท็จ พูดแต่คำจริงที่เป็นประโยชน์ ถูกกาลละ เว้นจากพูดส่อเสียดให้แตกสามัคคีกัน แต่ว่าพูดคำสมานสามัคคี เว้นจากพูดคำหยาบที่จะทำให้เจ็บช้ำน้ำใจ แต่ว่าพูดคำที่สุภาพ ไพเราะจับใจ เว้นจากพูดเพ้อเจ้อเหลวไหล แต่ว่าพูดถ้อยคำที่เป็นหลักฐาน รู้จักประมาณในการพูด พูดเป็นธรรม เป็นวินัย พูดเหมาะสม

ปฏิบัติทำการกระทำของตนทางกายให้เป็น สัมมา-
กัมมันตะ การงานชอบขึ้นมา คือเว้นจากการฆ่า แต่ว่าทำ
การที่เกื้อกูลแก่ชีวิต เว้นจากการลัก แต่ว่าประกอบการทำงาน
ที่เป็นเหตุให้ได้ทรัพย์มาโดยชอบ เว้นจากประพฤติดินในกาม
แต่ว่าประพฤติชอบในกามทั้งหลาย หรือว่าเว้นจากอพรหม-
จริยกิจ

ปฏิบัติทำอาชีพของตนให้เป็น สัมมาอาชีพะ เลี้ยงชีวิต
ชอบ เว้นจากมิจฉาชีพต่างๆ ประกอบสัมมาอาชีพะต่างๆ

ปฏิบัติทำความเพียรของตนความพยายามของตนให้
เป็น สัมมาวายามะ เพียรชอบขึ้น โดยที่เพียรระวังบาปอกุศล
ที่ยังไม่เกิดมิให้บังเกิดขึ้น เพียรละบาปอกุศลที่บังเกิดขึ้นแล้ว
เพียรทำกุศลที่ยังไม่เกิดมิให้บังเกิดขึ้น เพียรรักษากุศลที่เกิด
ขึ้นแล้วให้ตั้งอยู่และเพิ่มเติมให้ถึงความบริบูรณ์

ปฏิบัติทำสติของตนให้เป็น สัมมาสติ ระลึกรู้ชอบขึ้น คือ
ปฏิบัติหัดระลึกตามดูไปในกาย ในเวทนา ในจิต ในธรรม
ตามหลักสติปัฏฐานทั้ง ๔

เพียรทำใจของตนให้เป็น สัมมาสมาธิ คือให้ตั้งมั่นไว้
โดยชอบ หรือให้ใจตั้งมั่นอยู่ในกุศลธรรมทั้งหลาย ให้ตั้งมั่น
อยู่ในทางแห่งความดับทุกข์ โดยหัดทำสมาธิห้ามใจมิให้กวัด
แกว่งกระสับกระส่าย และให้สงบจากกามจากอกุศลธรรมทั้ง

หลาย โดยหัดตั้งใจไว้ในที่ตั้งของสมาธิต่างๆ ที่พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งสอนไว้อันเรียกว่า กรรมฐาน หัดทำอยู่เนื่องๆ ใจก็จะสงบตั้งมั่นได้แม้ชั่วขณะ ในชั่วขณะนั้นเมื่อหัดทำไปเนื่องๆ ก็จะตั้งมั่นดีขึ้น แต่ยังไม่แนบแน่น เมื่อไม่ละการปฏิบัติก็จะทำให้แนบแน่นยิ่งขึ้นจนถึงสามารถเข้าขั้นของ ฌาน มีปฐมฌานเป็นต้น ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตาแห่งจิต คือความที่จิตตั้งอยู่ในอารมณ์อันเดียว

การหัดปฏิบัติตามหลักของมรรคมีองค์ ๘ นี้ เป็นสิ่งที่มีประโยชน์และทุกคนสามารถที่จะทำได้ พระพุทธเจ้าได้ตรัสสั่งสอนไว้ในพระสูตรหนึ่งว่า สัมมาสมาธิ ความตั้งใจมั่นประกอบด้วยองค์มรรคอีก ๗ ข้อเป็นเครื่องแวดล้อม เป็นบริวาร องค์มรรคอีก ๗ ข้อนั้นก็คือ สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ สัมมาวาจา เจรจาชอบ สัมมากัมมันตะ การงานชอบ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ สัมมาวายามะ เพียรชอบ สัมมาสติ ระลึกรู้ชอบ ดังนี้ และได้ตรัสต่อไปว่า สัมมาทิฐิ คือความเห็นชอบนั้น เป็นหัวหน้า คือ เมื่อมีสัมมาทิฐิคือความเห็นชอบ สัมมาทิฐินั้นเอง หรือด้วยสัมมาทิฐินั้นเอง ย่อมรู้จักว่าเห็นอย่างนี้เป็นมิจฉาทิฐิ เห็นผิด เห็นอย่างนี้เป็นสัมมาทิฐิ เห็นชอบ

เห็นผิดนั้นคืออย่างไร ก็คือเห็นว่า ทานที่ให้ไม่มีผล การบูชาผู้ควรบูชาไม่มีผล การบำรุงผู้ควรบำรุงไม่มีผล ผล

ของกรรมที่ทำได้แล้วและทำชั่วแล้วไม่มี มารดาไม่มี บิดาไม่มี โอปปาติกะคือสัตว์ที่ลอยเกิดไม่มี สมณพราหมณ์ซึ่งเป็นผู้ปฏิบัติชอบซึ่งกระทำให้แจ้งเพราะรู้อย่างด้วยตนเองแล้วแสดงสั่งสอนให้ผู้อื่นรู้จักโลกนี้โลกหน้าไม่มี ความเห็นแม้ดังนี้เป็นมิจฉาทิฏฐิ ความเห็นผิด

ส่วนความเห็นที่เป็น สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบก็มี ๒ อย่าง คือยังมีอาสวะยังก่อกวนชาติต่อไปอย่างหนึ่ง ไม่มีอาสวะไม่ก่อกวนชาติต่อไปอีกอย่างหนึ่ง ความเห็นที่เป็นความเห็นชอบซึ่งยังมีอาสวะยังก่อกวนชาติต่อไปนั้นก็คือ ความเห็นที่ตรงกันข้ามกับที่กล่าวมาแล้ว คือเห็นว่าทานที่ให้แล้วมีผล การบูชาผู้ที่ควรบูชามีผล การบำรุงผู้ควรบำรุงมีผล เป็นต้น ส่วนความเห็นชอบที่เป็นอนาสวะคือไม่มีอาสวะ ไม่เป็นเหตุให้มีภพมีชาติต่อไปนั้น ก็ได้แก่ความเห็นชอบของผู้ที่มีจิตไม่มีอาสวะแล้ว สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ หรือว่าด้วยสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ ย่อมรู้จักย่อมเห็นว่าเห็นอย่างนี้เป็นมิจฉาทิฏฐิ เห็นอย่างนี้เป็นสัมมาทิฏฐิมีอาสวะ เห็นอย่างนี้เป็นสัมมาทิฏฐิที่ไม่มีอาสวะ และก็อาศัยสัมมาวาายามะคือเพียรชอบ อันได้แก่ เพียรละมิจฉาทิฏฐิและเพียรทำสัมมาทิฏฐิให้บังเกิดขึ้น กับทั้งอาศัยสัมมาสติ ระลึกรู้ชอบ คือว่ามีสติละมิจฉาทิฏฐิ มีสติทำสัมมาทิฏฐิให้บังเกิดขึ้น เพราะฉะนั้น สัมมาทิฏฐิข้อหนึ่ง สัมมาวาายามะข้อหนึ่ง สัมมาสติข้อหนึ่ง จึงเป็นไปตามกันอาศัยกัน

สัมมาทิฏฐิคือความเห็นชอบ หรือว่าด้วยสัมมาทิฏฐิ คือความเห็นชอบ ย่อมรู้จักดำริอย่างนี้เป็นมิจฉาสังกับปะ ดำริผิด ดำริอย่างนี้เป็น สัมมาสังกับปะ ดำริชอบ ดำริผิด อันเป็นมิจฉาสังกับปะนั้น คือดำริไปในกามทั้งหลาย ดำริไปในทางปองร้าย ดำริไปในทางเบียดเบียน ความดำริชอบอันเป็นตรงกันข้ามก็มี ๒ คือที่ยังมีอาสวะยังเป็นเหตุให้บังเกิดภพชาติต่อไป และที่ไม่มีอาสวะ ความดำริชอบที่มีอาสวะนั้นก็คือดำริออกจากกาม ดำริไม่พยายามปองร้าย ดำริไม่เบียดเบียน ส่วนดำริที่เป็นอนาสวะไม่มีอาสวะนั้น ก็คือความดำริของผู้ที่มีจิตใจไม่มีอาสวะแล้ว ความนึกคิดหรือที่เรียกว่าวิตกหรือตรึก อันเป็นของผู้มีจิตไม่มีอาสวะแล้ว สัมมาทิฏฐิคือความเห็นชอบ ย่อมรู้จักย่อมเห็นว่าดำริดังนี้ เป็นมิจฉาสังกับปะ ดำริผิด ดำริดังนี้เป็นสัมมาสังกับปะ ดำริชอบ และก็ต้องอาศัยสัมมาวายามะ เพียรชอบ คือเพียรละมิจฉาสังกับปะ ความดำริผิด เพียรทำสัมมาสังกับปะ ความดำริชอบ ให้บังเกิดขึ้น กับทั้งต้องอาศัยสัมมาสติ ความระลึกชอบ มีสติละมิจฉาสังกับปะ ความดำริผิด มีสติทำสัมมาสังกับปะ ความดำริชอบ ให้เกิดขึ้นด้วย

สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ หรือด้วยสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ ย่อมรู้จักย่อมเห็นว่าพุทฺธอย่างนี้เป็นมิจฉาวาจา วาจาผิด พุทฺธอย่างนี้เป็นสัมมาวาจา วาจาชอบ การพุทฺธที่เป็น

มิจฉาวาจา วาจาผิด ก็คือพูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ พูดเพ้อเจ้อเหลวไหล ส่วนการพูดที่เป็น สัมมาวาจา วาจาชอบ ก็มี ๒ อย่าง คือ ที่มีอาสวะยังเป็นไปเพื่อให้เกิดภพชาติต่อไป กับที่ไม่มีอาสวะ สัมมาวาจา วาจาชอบที่ยังมีอาสวะ นั่นก็คือ เว้นจากพูดเท็จ เว้นจากพูดส่อเสียด เว้นจากพูดคำหยาบ เว้นจากพูดเพ้อเจ้อเหลวไหล ส่วนสัมมาวาจาที่ไม่มีอาสวะนั้น ก็คือวาจาหรือว่าวิริติความเว้นของท่านผู้มีจิตไม่มีอาสวะแล้ว สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ หรือด้วยสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ ย่อมรู้จักย่อมเห็นว่าพูดอย่างนี้เป็นมิจฉาวาจา พูดอย่างนี้เป็นสัมมาวาจา และก็ต้องอาศัยสัมมาวายามะ ความเพียรชอบ คือเพียรละมิจฉาวาจา วาจาผิด เพียรทำสัมมาวาจา วาจาชอบ ให้บังเกิดขึ้น กับทั้งต้องอาศัยสัมมาสติ ความระลึกชอบ ก็คือมีสติละมิจฉาวาจา วาจาผิด มีสติทำสัมมาวาจา วาจาชอบ ให้บังเกิดขึ้นให้มีขึ้น

สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ หรือด้วยสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ ย่อมรู้จักย่อมเห็นว่าทำอย่างนี้เป็นมิจฉากัมมันตะ การงานผิด ทำอย่างนี้เป็น สัมมากัมมันตะ การงานชอบ มิจฉากัมมันตะ การงานผิด นั่นก็คือฆ่าเขาบ้าง ลักของเขาบ้าง ประพฤติผิดในกามทั้งหลายบ้าง สัมมากัมมันตะ การงานชอบ นั่นก็มี ๒ คือที่เป็นสาสวะยังมีอาสวะ ยังเป็นไปเพื่อชาติภพต่อไป และที่เป็นอนาสวะคือไม่มีอาสวะ สัมมา-

กัมมันตะ การงานชอบที่ยังเป็นสาสวะคือที่ยังมีอาสวะนั้น
ก็คือ เว้นจากฆ่าเขาบ้าง เว้นจากลักของเขาบ้าง เว้นจาก
ประพฤติดีในกามทั้งหลายบ้าง เว้นจากอพรหมจริยกิจบ้าง
ส่วนสมาธิกัมมันตะ การงานชอบที่เป็นอนาสวะ ที่ไม่มีอาสวะ
นั้น ก็ได้แก่การงานหรือว่าวิริติของท่านผู้มีจิตไม่มีอาสวะแล้ว
ทั้งหลาย สมาธิปฏิฐาน ความเห็นชอบ หรือด้วยสมาธิปฏิฐาน
ความเห็นชอบ ย่อมรู้จักย่อมเห็นว่าทำอย่างนี้เป็นมิจฉา-
กัมมันตะ การงานผิด ทำอย่างนี้เป็นสมาธิกัมมันตะ การงาน
ชอบ และก็ต้องอาศัยสมาธิวิริยาเพียรชอบ คือเพียรละ
มิจฉากัมมันตะ การงานผิด เพียรทำสมาธิกัมมันตะ การงาน
ชอบให้บังเกิดขึ้น กับทั้งต้องอาศัยสมาสดี ระลึกชอบ คือ
มีสติละมิจฉากัมมันตะ การงานผิด มีสติทำสมาธิกัมมันตะ
การงานชอบ ให้บังเกิดขึ้นให้มีขึ้นมา

สมาธิปฏิฐาน ความเห็นชอบ หรือด้วยสมาธิปฏิฐาน ความ
เห็นชอบ ย่อมรู้จักย่อมเห็นว่าอาชีพออย่างนี้เป็นมิจฉาอาชีวะ
อาชีพอผิด อาชีพออย่างนี้เป็น สมาธิอาชีวะ อาชีพชอบ มิจฉา-
อาชีวะ อาชีพที่ผิดนั้นก็ได้แก่การที่หาเลี้ยงชีพด้วยวิโกหก
ตลบตะแลง ด้วยวิธีพูดหลอกลวง โ้อวดแบบโฆษณาเกิน
ความจริงทำให้คนหลงนิยมน การพูดเลียบเคียงทำให้คนหลง
เชื่อหรือจงใจให้คนนิยมน การปฏิบัติในทางมิจฉาอาชีวะอื่น
ต่าง ๆ ส่วนสมาธิอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ นั้นก็มี ๒ อย่าง คือ

ที่เป็นสาสวะ มีอาสวะ กับที่เป็นอนาสวะ ไม่มีอาสวะ สัมมา-
อาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ ที่เป็นสาสวะคือที่ยังมีอาสวะนั้น ก็ได้
แก่เว้นจากมิจณาอาชีวะ ประกอบสัมมาอาชีวะ ส่วนสัมมา-
วายามะ อาชีพชอบที่ไม่มีอาสวะนั้น ก็ได้แก่ของท่านผู้มีจิต
ไม่มีอาสวะทั้งหลาย สัมมาทิฏฐิ คือความเห็นชอบ หรือว่า
ด้วยสัมมาทิฏฐิ คือความเห็นชอบ ย่อมรู้จักย่อมเห็นว่าเป็น
นี้เป็นมิจณาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตผิด อย่างนี้เป็นสัมมาอาชีวะ
เลี้ยงชีวิตชอบ และก็ต้องอาศัยสัมมาวายามะ เพียรชอบ คือ
เพียรละมิจณาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตผิด เพียรทำสัมมาอาชีวะ
เลี้ยงชีวิตชอบ ให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น กับทั้งต้องอาศัยสัมมาสติ
คือความระลึกชอบ คือมีสติละมิจณาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตผิด มี
สติทำสัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ ให้บังเกิดขึ้นให้มีขึ้นดังนี้

ตามพระพุทธภาษิตในพระสูตรที่นำมาแสดงโดยย่อนี้
พระพุทธเจ้าทรงยกสัมมาสมาธิ คือ ความตั้งจิตมั่นโดยชอบ
เป็นข้อหลัก โดยมีองค์มรรคอีก ๗ ข้อเป็นบริวาร พิจารณา
ดูแล้วก็จะเห็นได้ว่า จิตนี้สำคัญมาก จิตเมื่อตั้งมั่นอยู่ในทาง
ที่ชอบจึงจะนำไปปฏิบัติไปในทางที่ชอบ คือเรียกว่าตั้งจิตไว้
ถูกก็จะปฏิบัติในทางที่ชอบ ถ้าตั้งมั่นอยู่ในทางที่ผิดหรือตั้ง
จิตไว้ผิดก็จะนำไปปฏิบัติผิด ความสำคัญจึงอยู่ที่การตั้งจิต
ไว้ชอบหรือการตั้งจิตไว้ผิด ซึ่งผู้ปฏิบัติจะต้องตรวจตราดูจิต
ของตนอยู่เสมอให้ตั้งจิตไว้ชอบ ไม่ตั้งจิตไว้ผิด และให้มั่นอยู่ใน

ความชอบนั้นไม่ให้ง่อนแง่นคลอนแคลน ดังนี้คือ สัมมาสมาธิซึ่งเป็นหลักสำคัญ เมื่อตั้งจิตไว้ชอบและมั่นคงอยู่ในความชอบอยู่ในทางที่ชอบแล้ว ก็จะนำให้มรรคอื่นๆ บังเกิดขึ้นและในบรรดามรรคอื่นๆ เหล่านี้ สัมมาทิฏฐีย่อมเป็นหัวหน้า คือ ความเห็นถูกต้อง ความเห็นชอบ เป็นข้อสำคัญ และก็ต้องอาศัยมีสัมมาวายามะ เพียรชอบ และสัมมาสติ ระลึกรชอบ ประกอบอยู่ด้วยกัน เป็นหลักในการปฏิบัติ เมื่อเป็นดังนี้แล้ว สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ สัมมาสติ ความระลึกรชอบ โดยมีสัมมาสมาธิเป็นหลักหนุนอยู่ เป็นฐานรองรับ ย่อมจะนำไปให้เจริญเพิ่มพูนสัมมาทิฏฐิเองด้วย และให้เจริญเพิ่มพูนสัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ สัมมากัมมันตะ การงานชอบ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ ให้บังเกิดขึ้นตามกันไป นำให้มรรคมองค์ ๘ นั้นบรรลุถึงความงอกงามจนถึงบริบูรณ์ในที่สุด

ได้แสดงมรรคมองค์ ๘ อันเป็นมรรคัสสจจะ สภาพที่จริงคือมรรค ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ซึ่งโดยปริยายคือทางอันหนึ่ง พระพุทธเจ้าทรงยกสัมมาสมาธิขึ้นเป็นหลัก โดยตรัสว่ามีมรรคอีก ๗ องค์เป็นบริวารแวดล้อม และได้ทรงยกสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ ว่าเป็นหัวหน้า และต้องอาศัยสัมมาวายามะ เพียรชอบ สัมมาสติ ระลึกรชอบ ไปด้วยกัน ช่วยอบรมทำให้มรรคองค์อื่นๆ บังเกิดขึ้น นับตั้งแต่อบรม

เพิ่มเติมสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบเอง ให้เจริญมากยิ่งขึ้น และอบรมสัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ สัมมาวาจา เจรจาชอบ สัมมากัมมันตะ การงานชอบ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ ให้เจริญมากยิ่งขึ้น จนทำให้ทุกๆ ข้อบรรลุถึงความบริบูรณ์ในที่สุด

ยังมีข้อที่ควรพิจารณาเกี่ยวแก่สมาธิอีกอย่างหนึ่งว่า สมาธิ ที่มุ่งหมายในทางพุทธศาสนานั้น ต้องเป็นสัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบ ดังนี้เป็นข้อหลัก และที่จะเป็นสัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบนั้นก็ต้องประกอบด้วยองค์มรรคข้ออื่นๆ คือ จะต้องประกอบด้วยความเห็นชอบ ความดำริชอบ เป็นตัวปัญญา จะต้องประกอบด้วยเจรจาชอบ การงานชอบ อาชีพชอบ ซึ่งเป็นศีล ทั้งจะต้องมีความเพียรพยายามชอบ สติคือความระลึกชอบ ซึ่งเป็นธรรมที่รวมอยู่ในข้อสมาธิหรือในจิตตสิกขา ดังนี้ จึงจะเป็นสัมมาสมาธิในพุทธศาสนา เมื่อเป็นดังนี้ จึงเป็นอันไม่นับถือสมาธิที่นอกไปจากนี้ว่า เป็นสมาธิที่เป็นมรรคสังขจะ สภาพที่จริงคือมรรค แม้ว่าจะเป็นสมาธิที่แนบแน่นบรรลุถึง ญาณ จนเป็นเหตุให้ผู้ได้ผู้ถึงได้ ญาณคือความหยั่งรู้พิเศษ เห็นนั่นเห็นนี่ ได้ยินนั่นได้ยินนี่ ดังที่เรียกว่าหุทิพย์ ตาทิพย์ หรือแม้ว่าจะมีอำนาจทางจิตอย่างอื่นนอกจากนี้ไปอีก ถ้าเพียงสมาธิอย่างเดียวเท่านั้นก็ไม่นับว่าเป็นมรรคสังขจะ สภาพที่จริงคือมรรค ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์อันเป็นสัมมาสมาธิในพุทธศาสนา

เมื่อพิจารณาตามเรื่องราวก็จะเห็นได้ว่า สมาธิมิใช่
มรรคดังกล่าวนี้ก็มีผู้ได้ผู้ถึงมาตั้งแต่ก่อนพุทธศาสนาบังเกิด
ขึ้น และก็ปรากฏที่แสดงไว้ว่า ผู้ที่ได้สมาธิเข้าขั้นฌานสมาบัติ
ได้ไปบังเกิดในพรหมโลกอยู่เป็นอันมาก เพราะฉะนั้น บรรดา
ผู้มีสมาธิแม้ที่เป็นชั้น ฌานสมาบัติ อย่างสูง ก็มีผู้ได้ผู้ถึงมา
แล้ว ดังที่มีแสดงว่า ได้มีเทพตามารพรหมมนุษย์และสัตว์
ทุกจำพวกมากมายแล้ว ตั้งแต่ก่อนพระพุทธรศาสนาบังเกิด
ขึ้น ก่อนพระพุทธรเจ้าบังเกิดขึ้น เทวดามารพรหมก็มีอยู่เต็ม
สวรรค์เต็มพรหมโลกแล้ว มนุษย์ก็มีอยู่มากทั่วโลกแล้ว สัตว์
นรกสัตว์เดียรัจฉานทั้งหลายก็มีอยู่เต็มนรกเต็มโลกอยู่แล้ว ก็
แปลว่า บรรดาภูมิธรรมที่ให้ไปบังเกิดเป็นมนุษย์ก็ดี เป็น
เทวดามารพรหมก็ดี ตลอดจนถึงไปเกิดในอบายทั้งหลายก็ดี ก็
มีอยู่บริบูรณ์แล้ว ยังขาดแต่ มรรคผลนิพพาน เท่านั้นที่ยังไม่มี

พระพุทธรเจ้าได้ทรงอุบัติขึ้นในโลก ก็โดยที่ได้ทรง
บำเพ็ญธรรมขึ้นโดยลำดับ บริบูรณ์ด้วยมนุษยธรรม บริบูรณ์
ด้วยธรรมแห่งเทพแห่งพรหมทั้งหมด แปลว่าได้ทรงปฏิบัติ
ธรรมให้พ้นจากโลกที่ชั่วที่ดำที่ทราวม มาสู่โลกที่ดีที่ละเอียดที่
ประณีตขึ้นโดยลำดับ จนถึงทะลุโลกคือพ้นโลก เป็นโลกุตตร-
ธรรม เป็นมรรคเป็นผลเป็นนิพพานขึ้นมา จึงได้ตรัสรู้เป็น
พระพุทธรเจ้า ทรงบรรลุ มรรคผลนิพพาน เพราะฉะนั้น
ความพิเศษของพระพุทธรศาสนา จึงอยู่ที่มรรค ผล นิพพาน

อันเป็น โลกุตตรธรรม ธรรมที่ให้พ้นจากโลกคือพ้นจากทุกข์
ได้โดยแท้จริง โดยปฏิบัติในมรรค คือปฏิบัติให้พบความดับ
ทุกข์นี้

เพราะฉะนั้น สมภาที่มุ่งหมายในพุทธศาสนา จึงมิได้
มุ่งหมายถึงสมภาที่มุ่งหมายให้ได้หุทิพย์ตาทิพย์ ให้ได้อำนาจ
จิตต่าง ๆ แต่ว่ามุ่งหมายสมภาคือความตั้งใจจิตใจไว้ถูก มันคง
อยู่ในทางที่ถูกนั้น แม้ว่าจะไม่ถึงฌาน เอาเพียงว่าให้ได้พบ
ความสงบจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายอันเป็นบาทของ
ปัญญา คือต้องการสมภาที่จะทำให้ได้สัมมาทิฏฐิคือความ
เห็นชอบ ให้ได้สัมมาสังกัปปะคือความดำริชอบ และต่อไป
ทุก ๆ ข้อ สมภาที่ทำให้ได้ปัญญา ให้ได้ศีล และให้ได้สมภา
เองที่ชอบยิ่งขึ้น ดังนี้จึงเป็นสัมมาสมภาในทางพุทธศาสนา

เพราะฉะนั้น ทางปฏิบัติที่ถูกต้อง ทางพุทธศาสนานั้น
จึงต้องการให้ได้สมภาเพื่อที่จะเห็นธรรมอันเป็นดับปัญญา ที่
เป็นสัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ ที่จะทำให้เป็นศีล เป็นสัมมา-
วาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ และที่จะเป็นสัมมา-
วายามะ สัมมาสติ ดังนี้จึงเป็นสัมมาสมภาที่ถูกต้อง และเมื่อ
พิจารณาดูแล้วก็จะเห็นว่า องค์มรรคทั้งปวงเหล่านี้ตั้งอยู่ที่
จิตนี้แหละเป็นส่วนสำคัญ เพราะฉะนั้น เมื่อจิตดีนรณกวัต
แกว่งกระสับกระส่าย องค์มรรคทั้งปวงก็ตั้งอยู่ไม่ได้ เหมือน
อย่างว่าสิ่งอะไรที่หมุนตัวอยู่จะเอาอะไรไปตั้งอยู่นั้นย่อมตั้งอยู่

ไม่ได้ คนจะไปยืนก็ยืนไม่ติด ต่อเมื่อจิตอันนี้ไม่ติดนรกวัด
แกว่งกระสับกระส่าย สัมมาทิฏฐิ จึงจะตั้งขึ้นได้ สัมมา-
สังกัปปะจึงจะตั้งขึ้นได้ เป็นต้น เพราะฉะนั้น จิตนี้จึงเป็นสิ่งที่
สำคัญที่จะต้องหัดทำให้สงบ ให้ตั้งไว้ถูก และเมื่อจิตสงบตั้ง
ไว้ถูกแล้ว จะตั้งอะไรลงไปที่เป็นกุศลธรรมทั้งหลายก็ย่อมตั้ง
อยู่ได้ อันนี้ก็ควรทำความเข้าใจเกี่ยวกับสัมมาสมาธิใน
พระพุทธศาสนาอีกประการหนึ่ง

พระพุทธเจ้ายังได้ตรัสต่อไปอีกในพระสูตรนั้นว่า เมื่อ
ได้สัมมาทิฏฐิคือความเห็นชอบ ก็ย่อมควรย่อมสามารถที่จะ
ได้ สัมมาสังกัปปะ คือความดำริชอบ พิจารณาดูแล้วก็จะเห็น
ว่า เมื่อได้ความเห็นชอบ คือเมื่อได้ความหยั่งรู้ในทุกข์ ใน
เหตุเกิดทุกข์ ในทางดับทุกข์ ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับ
ทุกข์ ก็ย่อมทำให้สามารถให้อาจเพียงพอที่จะดำริออกจาก
ทุกข์อันเป็นเนกขัมมสังกัปปะ ที่จะดำริไม่ปองร้ายทุกข์ ที่จะ
ดำริไม่เบียดเบียนทุกข์ เพราะว่าความเบียดเบียน ความ
ปองร้ายนั้นย่อมเกิดขึ้นที่ขันธ ๕ นั้นเอง จะปองร้ายใคร จะ
เบียดเบียนใคร ก็ปองร้ายเบียดเบียนที่ขันธ ๕ เพราะฉะนั้น
ถ้าเห็นขันธ ๕ เป็นตัวทุกข์เสียแล้ว ก็จะเกิดดำริไม่ปองร้าย
ตัวทุกข์ เพราะเป็นตัวทุกข์อยู่แล้วจะต้องไปปองร้ายทำไม
และตัวทุกข์นั้น ก็ไม่ได้ตรัสสอนให้ปองร้ายทำลาย ตรัสสอน
ให้กำหนดรู้ให้รอบคอบว่าเป็นทุกข์จริง ข้อที่ควรปองร้าย

เบียดเบียนก็คือเหตุเกิดทุกข์ต่างหาก ได้แก้ตัณหาหรือโลก
โกรธหลงทั้งหลาย ซึ่งควรที่จะปฏิบัติทำลายเสียระดับเสีย
ดังนี้

เมื่อได้สัมมาสังกัปปะคือความดำริชอบ ก็ย่อมอาจ
ย่อมควรย่อมสามารถที่จะได้ สัมมาวาจา เจริญชอบ เพราะ
ว่าความดำริชอบนั้นก็เป็นตัววิตกวิจารณ์ คือความตรึกความ
ตรอง ที่เป็น วจีสังขาร เครื่องปรุงแต่งวาจา เพราะว่าจะเปล่ง
วาจาออกมานั้นก็ต้องมีวิตกวิจารณ์คือความตรึกความตรอง
ก่อน แล้วจึงเปล่งวาจาออกมา ความตรึกตรองหรือความ
ดำรินเป็นสังกัปปะนี่จึงเป็นวจีสังขารเครื่องปรุงวาจา เพราะ
ฉะนั้น เมื่อความดำริหรือวิตกวิจารณ์เป็นเครื่องปรุงวาจา
เป็นไปชอบ วาจาที่เปล่งออกมาก็ย่อมจะชอบ เมื่อกำหนด
โดยข้อที่เว้นก็ย่อมจะเว้นจากวาจาเท็จ วาจาส่อเสียด วาจา
หยาบ และวาจาเพ้อเจ้อ เหลวไหล เมื่อจะกำหนดในข้อที่
เปล่งออกมา ก็จะเป็นวาจาที่จริง เป็นประโยชน์กุศลกาละ เป็น
วาจาที่สมานสามัคคี เป็นวาจาที่สุภาพไพเราะจับใจ เป็น
วาจาที่มีหลักฐาน เป็นธรรม เป็นวินัย มีขอบเขต

เมื่อได้สัมมาวาจา คือ เจริญชอบ ก็ย่อมควรย่อมเพียง
พอย่อมอาจที่จะได้ สัมมากัมมันตะ การงานชอบ เมื่อแสดง
ในทางเว้น ก็เว้นจากการฆ่า เว้นจากการลัก เว้นจากการ
ประพฤติดีในกามทั้งหลาย เมื่อจะแสดงในด้านกระทำ ก็จะ

ให้ทำการงานที่เกื้อกูลแก่ชีวิตร่างกาย การงานที่จะทำให้ได้
ทรัพย์มาโดยชอบ และเป็นความประพฤติดชอบในกามทั้งหลาย
จนถึงเว้นจากอพรหมจริยกิจ

เมื่อได้สัมமாகัมมันตะ การงานชอบ ก็ย่อมอาจย่อม
ควรย่อมเพียงพอที่จะได้ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ เพราะ
จะทำให้เว้นจากมิจณาอาชีวะ สำเร็จสัมมาอาชีวะ

เมื่อได้สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ ก็ย่อมเพียงพอ
ย่อมควรย่อมอาจที่จะได้ สัมมาวายามะ เพียรชอบ เพราะจะ
ทำให้เพียรระวังบาปอกุศลที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น เพียรละ
บาปอกุศลที่บังเกิดขึ้นแล้ว เพียรทำกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิด
ขึ้น เพียรรักษากุศลที่บังเกิดขึ้นแล้วให้ตั้งอยู่และอบรม
เพิ่มเติมให้บรรลุดังความบริบูรณ์

เมื่อได้สัมมาวายามะ เพียรชอบ ก็ย่อมควรย่อมเพียงพอ
พอย่อมอาจสามารถที่จะได้ สัมมาสติ ระลึกชอบ เพราะจะ
ทำให้อบรมสติ ระลึกตามดูในกาย เวทนา จิต ธรรม อันเป็น
สติปัฏฐานทั้ง ๔

เมื่อได้สัมมาสติ ระลึกชอบ ก็ย่อมจะเพียงพอย่อมจะ
ควรย่อมอาจสามารถที่จะได้ สัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบ คือ
ทำจิตให้สงบจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย ตั้งมั่นเป็น
สมาธิบรรลุดังเอกัคคตา คือความมีอารมณ์อันเดียวของจิต
ตั้งแต่ขั้นธรรมดาจนถึงขั้นอัปปนาคือแนบแน่นแน่วแน่ จน
ถึงขั้นที่เป็นฌาน คือความเพ่งที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔

เมื่อได้สัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบ ก็ย่อมควรย่อม
เพียงพอย่อมอาจย่อมสามารถที่จะได้ **สัมมาญาณ** คือความ
หยั่งรู้ชอบอันเป็นตัวความรู้ความเห็นชอบ

เมื่อได้สัมมาญาณคือความหยั่งรู้ชอบ ก็ย่อมควรย่อม
เพียงพอย่อมอาจสามารถที่จะได้ **สัมมาวิมุตติ** คือความหลุด
พ้นชอบตั้งแต่ในขั้นที่เป็น **ตทังควิมุตติ** ความหลุดพ้นด้วย
องค์นั้นอันเป็นความหลุดพ้นชั่วคราว **วิกขัมภณวิมุตติ** ความ
หลุดพ้นด้วยความสะกดไว้ด้วยอำนาจของสมาธิถึงขั้นฌาน
สมุจเฉทวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยความตัดขาดด้วยมรรค
ปฏิบัติสัทธวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยความสงบระงับด้วยผล
และ **นิสสรณวิมุตติ** ความหลุดพ้นด้วยการแล่นออกด้วย
นิพพาน

ตทังควิมุตติ และวิกขัมภณวิมุตติ เป็น **กุปปวิมุตติ** คือ
วิมุตติที่ยังกำเรบได้คือยังเสื่อมได้ หรือเป็น **สมยวิมุตติ** หลุด
พ้นชั่วสมัยหรือชั่วคราว อันเป็น **วิมุตติของสามัญชน** ทั่วไป
ซึ่งเมื่อปฏิบัติในศีล สมาธิ ปัญญา ก็ย่อมได้วิมุตติคือความ
หลุดพ้นด้วยองค์ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ตามภูมิตามขั้นเป็น
ครั้งเป็นคราวได้แล้วก็เสื่อม ส่วนสมุจเฉทวิมุตติ ปฏิบัติสัทธ-
วิมุตติ และนิสสรณวิมุตติ เป็นความหลุดพ้นด้วยมรรคผล
นิพพาน เป็น **อกุปปธรรม** ธรรมที่ไม่กำเรบ คือหลุดพ้นได้
เด็ดขาด เป็น **อสมยวิมุตติ** คือความหลุดพ้นไม่มีสมัย คือ

ตลอดไป เป็น วิมุตติของพระอริยบุคคล ทั้งหลาย ได้ตรัสไว้ว่า ตั้งแต่สัมมาทิฏฐิจนถึงสัมมาสมาธิ ๘ องค์นี้สำหรับ พระเสขะ แต่เมื่อเดิมอีก ๒ สัมมาญาณและสัมมาวิมุตติ อันหมายถึงวิมุตติเด็ดขาดของพระอรหันต์ทั้งหลาย ก็เป็นของ อเสขบุคคล

พระพุทธเจ้าได้ตรัสอธิบายไว้ต่อไปอีกว่า สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบนั้น ย่อมละมิจฉาทิฏฐิ ความเห็นผิด และเป็นเหตุละบาปอกุศลทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิจฉาทิฏฐิ เป็นเหตุอบรมทำกุศลทั้งหลายให้บังเกิดขึ้นด้วยสัมมาทิฏฐินั้น สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ ย่อมละมิจฉาสังกัปปะ ความดำริผิด และเป็นเหตุละอกุศลบาปกรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะความดำริผิด เป็นเหตุอบรมกุศลธรรมทั้งหลายด้วยดำริชอบนั้น

สัมมาวาจา เจรจาชอบ ย่อมละการเจรจาผิด เป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิจฉาวาจา และเป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมาวาจานั้น

สัมมากัมมันตะ การงานชอบ ย่อมละมิจฉากัมมันตะ การงานที่ผิด และเป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิจฉากัมมันตะ เป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมากัมมันตะนั้น

สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ ละมิจณาอาชีวะ เลี้ยงชีวิต
ผิด และเป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้น
เพราะมิจณาอาชีวะ เป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลาย
ด้วยสัมมาอาชีวะนั้น

สัมมาวายามะ เพียรชอบ ละมิจฉาวายามะ เพียรผิด
พยายามผิด และเป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่
บังเกิดขึ้นเพราะมิจฉาวายามะ เป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรม
ทั้งหลาย ด้วยสัมมาวายามะนั้น

สัมมาสติ ระลึกรชอบ ละมิจนาสติ และเป็นเหตุละบาป
อกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิจนาสติ เป็นเหตุ
อบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมาสตินั้น

สัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบ ละมิจนาสมาธิ และเป็น
เหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิจนาสมาธิ
เป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมาสมาธินั้น

สัมมาญาณ ความหยั่งรู้ชอบ ละมิจฉาญาณ ความ
หยั่งรู้ผิด และเป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิด
ขึ้นเพราะมิจฉาญาณ เป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลาย
ด้วยสัมมาญาณนั้น

สัมมาวิมุตติ ความหลุดพ้นชอบ ละมิจฉาวิมุตติ ความ
หลุดพ้นผิด และเป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิด
ขึ้นเพราะมิจฉาวิมุตติ เป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลาย
ด้วยสัมมาวิมุตตินั้น ดังนี้

มรรคมืองค์ ๘ และเมื่อเพิ่มสัมมาญาณ สัมมาวิมุตติ เป็น ๑๐ ย่อมประกอบกันเป็นไปเพื่อวิมุตติคือความหลุดพ้น ซึ่งรวมอยู่ด้วยเป็นข้อที่ ๑๐ เป็นตัวนิโรธ ความดับทุกข์ ซึ่งเป็นนิโรธจะด้วยประการฉะนี้

ใน มหาสติปัฏฐานสูตร นี้ ก็กล่าวได้ว่า ได้ทรงยก สัมมาสติคือความระลึกชอบขึ้นเป็นหลัก และก็แสดงธรรมทั้งหลายรวมเข้าเช่นเดียวกับในพระสูตรนั้น ได้ยกเอาสัมมาสมาธิเป็นหลัก และเอาข้ออื่นๆ ประกอบเข้า ฉะนั้น จึงพึงสันนิษฐานว่า ข้อที่ทรงแสดงเหล่านี้เป็นปริยายธรรม ธรรมที่ทรงแสดงเป็นปริยาย คือนัยะอันหนึ่งๆ

แต่เมื่อพิจารณารวมกันทั้งหมดแล้ว ก็จะมีเห็นได้ว่า ทุกข้อต่างมีความสำคัญเป็นหลักอยู่ด้วยกันทุกๆ ข้อ ซึ่งจะต้องรวมกันเป็น มรรคสมังคี ความพร้อมเพรียงกันแห่งองค์มรรค เมื่อเป็นดังนี้จึงจะเป็นเพื่อผลของการปฏิบัติ และการปฏิบัติในสติปัฏฐานนั้นได้ตรัสยกย่องว่าให้บรรลุถึง อัญญา คือความรู้ทั่วถึงอันเป็นภูมิธรรมขั้นสูงสุด หรือความเป็นอนาคามี ตามลำดับการที่ปฏิบัติ ซึ่งยกเอาการที่ปฏิบัตินั้น ๗ ปี ถอยลงมาถึง ๗ วัน หรือ ๗ วันถึง ๗ ปี แต่ก็พึงทำความเข้าใจว่า ย่อมหมายความว่าความถึงความปฏิบัตินั้นบรรลุถึงความบริบูรณ์ คือ บริสุทธบริบูรณ์สิ้นเชิง เมื่อเป็นดังนี้แล้ว จะช้าวันหรือเร็ววันก็ดี ย่อมให้บรรลุผล และถึงแม้ว่าจะไม่

บรรลुผลถึงอัญญาหรือความเป็นอนาคามีตั้งนั้น ย่อมทำให้
บรรลุผลที่ย่อนลงมาตามควรแก่การปฏิบัติ ที่จะไม่บรรลุ
ผลเลยนั้นหาไม่มี

“...พระพุทธศาสนาทั้งสี่นั้น ประมวลเข้าในสังขะทั้ง ๔ ทุกขสังขะนั้น เป็น ปริณญษธรรม คือธรรมที่พึงกำหนดรู้ให้รอบคอบ สมุทธานั้นเป็น ปหา-
ตัพพะธรรม คือธรรมที่พึงละ นิโรธนั้นเป็น สัจฉิกาทัพพะธรรม คือธรรมที่พึง
กระทำให้แจ้ง มรรคนั้นเป็น ภาเวตัพพะธรรม คือธรรมที่พึงอบรมทำให้มีขึ้นให้
เป็นขึ้น ดังนั้นเป็นประมวลพุทธศาสนาทั้งสี่ และประมวลหน้าที่ที่พึงกระทำในพุทธ-
ศาสนาทั้งสี่ จำเพาะข้อที่ ๔ คือมรรคนั้น ก็เป็นประมวลของกุศลธรรมทั้งสี่
ที่พึงปฏิบัติ อันเรียกว่าภาเวตัพพะธรรม ธรรมที่พึงให้มีขึ้นให้เป็นขึ้นทั้งนั้น

ศีล สมาธิ ปัญญา หรือโอวาท ๓ ที่เรียกว่าเป็นหัวใจพุทธศาสนาทั้ง
นั้น ก็หมายถึงเป็นหัวใจของกุศลกรรมทั้งสี่ อันเป็นปฏิบัติธรรมซึ่งเป็นข้อที่ ๔
ของอริยสังคัง ๔...”